

Vass József.

(1813—1873)

Születésének százéves fordulója különösen időszerűvé teszi, hogy Vass József életével és működésével behatóbban foglalkozzunk. A szabadságharc leverését követő szomorú időkben Vass is egyik vezető ember a nemzeti szellem ébrentartásának nemes munkájában. Élete legszebb napjait Kolozsvárott élte le. Gróf Mikó Imre és gróf Kemény József kortársa; e nagy férfiak vezetése alatt Kolozsvárt tömörülő tudományos társaság kedvelt tagja. Jelen van az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsőjénél és megalakulásának lelkes támogatója. Tudományáról nagyszámú művei s a művek kedvező fogadtatása, megítélése tanuskodnak. Munkássága jutalmazásul a Magyar Tudományos Akadémia s utána az Erdélyi Múzeum-Egylet levelező tagjává választotta.

Életben lévő jó ismerősei¹ és tanítványai² kivétel nélkül szeretettel, nagyrabecsüléssel emlékeznek meg róla. Sok szépet beszélnek kiváló egyéni tulajdonságairól, arról a népszerűségről, melynek Kolozsvár legelőkelőbb, mágnás köreiben is örvendett. Kedélyes, tréfát kedvelő, rendkívül fürge észjárású embernek mondják, a ki a hol megjelent, élénkséget, jó kedvet teremtett. Magyar és latin nyelvű felköszöntői, szónoki beszédei híresek voltak. Beszédei telve voltak gondolatokkal, ügyes fordulatokkal; felköszöntői élczzel és finomsággal. Így könnyen érthető, hogy gróf Kemény Józsefnél alig volt nevezetesebb esemény, hogy ne őt kérték volna fel beszéd tartására. Nem beszélt tüzzel, előadása inkább lassúbb, de szellemességénél, tartalmasságánál fogva érdekes. Erdélyi püspök korában sokra becsülte őt Haynald Lajos is, részben irodalmi munkásságáért, részben a vallás terén kifejtett működéséért. Vass imakönyvet szerkesztett és a lelki gyakorlatok végett Kolozsvárra hívott erdélyegyházmegyei papságnak szentbeszédeket tartott. Mint tanárról azt mondják, hogy előadási órák alatt állandóan jókedvű és kedélyes

¹ Dr. Csász Imre, nyugalmazott kegyesrendi igazgató-tanár, gróf Esterházy Kálmán főispán, dr. Mály István orvos, Váry Gellért, a kegyesrend egyetemes kormányának nyugalmazott tagja.

² Dr. Farkas Lajos egyetemi tanár, Kolin István plebános, dr. Moldován Gergely egyetemi tanár, Müllner Pál, a magyar kegyesrend kormányának nyugalmazott tagja, Nesselfeld Viktor nyugalmazott pénzügyi számtanácsos, dr. Pachinger Alajos volt, egyetemi magántanár, nyugalmazott kegyesrendi igazgató-tanár, Schlauff Győző nyugalmazott pénzügyi számtanácsos, Szvacsina Géza polgármester.

volt, szigorú a tanulók készütségének számonkérésében, de enyhe az elbírálásban. Különösen kedvvel tanította a latin nyelvet, magyart és történelmet. Latin nyelvből nagy gondot fordított a szép stílus fejlesztésére, magyar irodalmi előadásai színesek, elevenek voltak. Az egyes írók életéből sok érdekes apróságot tudott, ezek elmondásával lekötötte hallgatóit; sokat beszélnek erős hazafias érzéséről, történelmi vonatkozásokat szeretett még a nyelvi órákba is beleszólni. Didaktikai szempontból ez talán kifogás alá esik, de akkor helyénvaló volt. Mint tősgyökeres magyar szülők gyermeke hazafias szellemű nevelést kapott, ilyen szellemben nevelkedett tanulói pályáján is. A gyermekkori érzelmek a férfikorban csak fokozódtak. A szabadságharc és az utána következő elnyomatás korszaka erős próbára tették a honfiak hazaszeretetét. A csapások Vass lelkületét meg nem törték, ellenkezőleg megedzették. Hazafias érzése mély, mely a szülőföld szeretetéből fakad. Idősebb korában Kolozsvárott is megtörtént vele, hogy mikor Kisfaludy Sándor műveinek tárgyalásánál Tátika, Csobáncz, Badacsony neveknél szülőföldjének emlékei érzékenyen érintették, könnyezni kezdett. A tanulókat annyira meghatotta e ragaszkodás, hogy önkénytelenül éljenzésbe törtek ki. Kolozsvár éppen ilyen embernek való hely volt, a hol a hazafiúi lelkesedés lángja magasan lobogott, nem csoda tehát, ha Vass itt érezte magát legjobban. Leveleiben állandóan szeretettel ír Erdélyről, Kolozsvárról; Erdélyt sokat hányatott szép kis hazának mondja, Kolozsvár pedig a bérczes Erdély egyik szemefénye. Kolozsvárott a gróf Mikó Imre és gróf Kemény József körül alakult kedves társaságát másutt sehol sem találta meg.

Nem is csoda. Kolozsvár kiváló írók, tudósok lakóhelye volt. Vassal egyidőben szerepelnek Kolozsvárott Kriza János, Finály Henrik, Régeny István, Jakab Elek, Kőváry László. Az élénk szellemi mozgalom, melyet az egykorú kolozsvári napilapok szemünk elé tárnak, Vasst is a lelkes hazafiak csapatába vonta. Közepes, inkább kistermetű ember volt, telt arczczal, kellemes vonásokkal, kissé ferde válltartással. Kossuthmódra fésült fején többnyire pörge kalapot hordott, szerette a zsinóros magyar kabátot. Télen rendszeren Kossuth-köpenyegét viselt, melynek egyik felét félvállra csapva járt.

Vass József Zalaegerszegen született 1813 márczius 19-én.³ Apja Vass László volt, anyja Kultsár Éva. Több testvére volt, de kis korukban elhaltak. Édesanyja 1822 márczius 11-én 42 éves korában, 21 évi házasság után meghalt. Atyja egy hónap mulva, 1822 április 16-án újra megházasodott; Vizi Éva özvegy-

³ A Vass-családra vonatkozó adatok a zalaegerszegi plebánia egykorú születési, házassági, halotti anyakönyveiből valók.

Wass Joseph

asszonyt vette nőül. Elemi tanulmányai elvégzése után apja, bár nem volt nemes ember,⁴ hanem egyszerű iparos,⁵ tovább akarta taníttatni fiát s mivel az időben Zalaegerszegen gimnázium még nem volt,⁶ a közelebb eső helyek között válogatott. Így került Vass Szombathelyre a prémontreiek intézetébe. Az alsóbb osztályokat itt végezte s a jobb tanulók közé tartozott; sőt a negyedik osztályt már mint kitűnő tanuló fejezte be.⁷ Ezután a kegyesrendiek nagykanizsai gimnáziumában folytatta tanulmányait. Itt végezte az V. és VI. osztályt. De bár az 1831—32. tanévben a VI. osztályban kitűnő tanuló volt, a következő tanévben mint önkéntes ismétlőt megint a VI. osztályban találjuk Nagykanizsán.⁸ Itt jött kedve a parista-élethez s minthogy jó tulajdonságait tanárai is felismerték, szívesen ajánlották a kegyesrend kormányának, mely őt az 1832—33. tanév végén fel is vette.

A szerzet szabályai szerint a felvett növendékek tartoznak számot adni igazi szerzetesi hivatásukról s a tanári pályához szükséges szellemi képességükről. Ennek kipuhatolására szolgál a próbaév, abban az időben még két év. Így került Vass 1833 szeptember 12-én Privigyére, a próbaévesek akkori helyére.⁹ A mennyiben a próbaidő feladata a szerzetesi életbe való bevezetés, a lelki élet fejlesztése, erkölcsi élet ápolása, Vass két éve olyan foglalkozások között telt el, melyek e cél elérését munkálják. Igazán kipróbált, jellemes, vallásos emberek vezetése, útmutatása, tanácsa és ellenőrzése mellett itt minden a lelki élet fejlesztése érdekében van berendezve. A folytonos elfoglaltság, a vallásos dolgokkal való állandó foglalkozás, az elzártság, az előljárók figyelme, buzdítása, vallásos olvasmányok, beszédek, imák, a rend történetének tanulmányozása, mind e célzt szolgálják. Akkor pedig a próbaévesek mestere *Kernaszt* Ede volt, vallásos érzülettől áthatott, alaposan képzett férfiú, ki a vallás tárgyain kívül a görög és német nyelvet tanította. A vallásos tárgyakon kívüli egyéb tárgyak tanításának célja a gimnáziumi osztályokban elvégzett anyag alapos átisméltése, a növendékek tudásának mélyítése. Külön egyetemi képzés híján minden eszközt meg kellett ragadni a leendő tanárok képzésére. Ezt szolgálták a nyelvek s más tudományok

⁴ Vass László halála évekor történt bejegyzés. Zalaegerszegi halotti könyv. 1839 márczius 31.

⁵ A nagykanizsai kegyesrendi főgimnázium 1831—1832-ik tanévi névkönyve. Vass József nevénél való bejegyzés.

⁶ Hibás tehát a Szinnyei-féle „Magyar írók élete és művei“ című vállalatnak Vassra vonatkozó tudósítása, hogy szülőföldjén végezte tanulmányait.

⁷ A szombathelyi prémontrei főgimnázium egykorú névkönyvei.

⁸ A nagykanizsai kegyesrendi főgimnázium egykorú névkönyvei.

⁹ Vass növendékeveiről szóló adatok a kegyesrend egykorú névkönyvei és Vass előljáróit személyesen ismerő dr. Csász Imre nyugalmazott kegyesrendi igazgató-tanár szives közlései alapján állítottak össze.

előadása. Tudásukat Kernaszt nagyban előmozdította önszorgalomból készült dolgozatainak külön-külön való megokolt javításával. Ragaszkodásukat megnyerte, lelküket finomította különösen a szórakozás, a szabadban való mozgás idején, mikor igazi kedélyességgel tárta fel előttük gazdag tapasztalatainak és bő ismereteinek emléktárát. Kernaszt mellett mint másodmester *Paulatzky* Lőrincz működött Privigyén. Paulatzky költői lélekkel írt verseivel tette ünnepeltté nevét. Amellett ritka ügyszeretetéről is ismeretes volt. Nagyon jó szokás volt mindig a kegyesrendben, hogy a szív nemesítésére s a szépérzék fejlesztésére nagyban pártolta az éneket és zenét. Ezt is a mesterek tanították s így fáradságot nem ismerő munkával a futó idő egyetlen perczét sem engedték eltűnni nyomtalanul.

A Privigyén töltött két év után a rend főnöke, *Grosser* János, az akkori kor szokása szerint az 1835—36. tanévben próbaéves tanárnak küldte ki Vass-t a még akkor piarista kézben levő kalocsai gimnáziumhoz. A hol a piaristáknak volt elemi iskolájuk, a próbaévesek ott tanítottak. Kalocsán nem volt s így Vass a gimnázium első osztályát kapta. Szelid bánásmódjával, világos, értelmes előadásával elárulta, hogy tanárnak való. Különösen jó hatással voltak rá a jóakaró útbaigazítások, melyeket igazgatójától, Dienes Antaltól kapott.

Próbaéves tanársága után a tanárból öt évig megint tanuló lett, a katedráról leszállt megint a tanulók padjába, hogy két évig a bölcséleti tanfolyamot, három évig meg teológiát tanuljon. Az 1836—38 éveket Váczon töltötte mint bölcsészeti tanuló. E két év czélja alapjában, hogy a még akkor nemlétező VII. és VIII. osztályt pótolja; a piaristáknál ez volt a tulajdonképpeni tanárképző. Jónévű szakembereket válogattak össze, hogy a növendékeket alaposan bevezessék az egyes tantárgyakba. A mennyiben a növendékek kevesen voltak, a tanítás mélyebb, közvetlenebb volt, úgy hogy ezután már nyugodtan léphettek katedrára. A lélektant, logikát, esztetikát, metafizikát és bölcséleti történelmet *Purgstaller* József, a matematikát s geometriát *Lapónyi* Alajos, a fizikát meg *Schirkhuber* Móricz adta elő. *Kardhordó* Ambrus a történelmet, *Révay* István a görög-latin nyelveket, *Illyés* Ágoston az építészetet, a rajzot és festészetet tanította.

Vass azután az 1839—41-iki két évet Nyitrán, az 1841—42-iket pedig Pozsonyszentgyörgyön töltötte, mint hittanhallgató. Nyitrán tanított a kortársaitól nagy tudományúnak tartott *Malocsay* Antal, ki a keleti nyelvet s a szentírást; *Kertész* János, ki az egyháztörténelmet s a jogot tanította. Pozsonyszentgyörgyön a finomlelkű *Augustini* Antaltól a dogmatikát, a sokoldalú *Greschner* Jánostól meg az erkölcsant, lelkipásztorodástant, a neveléstant hallgatta. 1839 márczius 31-én meghalt édesatyja. Váczi, nyitrai tanárkodása olyan korba esik, mikor országszerte nagy a pár-

tolása annak, a mi magyar, főleg a nemzeti nyelv fejlesztése igazi óhaja minden magyarnak. E törekvés behatol az iskolák falai közé is. Váczon, Nyitrán is a növendékek társulatot alakítottak, melynek tagjai kötelezték magukat, hogy a mi szabad idejük hivatalos teendőik elvégzése után fenmarad, arra használják, hogy kisdud lapokban írogassanak. Vass mindkét egyesületnek buzgó munkása volt. Teológiai tanulmányai végeztével, 1841 augusztus 5-én pappá szenteltetett, miután már 1837 július 26-án szerzetesi ünnepélyes fogadalmat tett.

Vass tanári pályája 1841 évvel kezdődik Máramarosszigeten.¹⁰ Két évet tölt itt; az első évben az I., a második évben a II. osztály tanára, 1843 évben már Szegeden találjuk. Fejlődésére különös jó hatással volt szegedi igazgatója, *Horváth* Cyrill. 1846-ban látott napvilágot első munkája, a *Latin nyelv ékes szókötése*, mely a latin nyelv tanulásához segédkönyvül szolgál, használhatóságát mutatja, hogy rövid idő alatt három kiadást ért. Három évig volt Szegeden, az első évben a III-ik, a másik kettőben a IV-ik nyelvtani osztály tanára és hitelemző. Az 1846—48 éveket Váczon tölti, az első évben a IV., a második évben a III. osztály tanára. Tanártársai között találjuk *Szaiff* Jánost, Tata egyik jónévű íróját s *Ribiánszky* Adolfot, később Kolozsvár társadalmának egyik kedvelt emberét. Mikor 1848-ban az első független közoktatásügyi magyar miniszter a pesti és budai kegyesrendi gimnáziumokban a szakrendszert életbe léptette, a rend kormánya Vass-t az akkor piarista-kézen lévő budai egyetemi gimnáziumhoz helyezte át a latin nyelv szaktanárául. A magyar szabadságharc szomorú vége a piaristákra is elnyomatást, üldözést hozott, mert a rend nem vonta ki magát a nemzeti mozgalmakból, mert 1848 június 11-én bezárta iskoláit, a növendékpapokat elbocsátotta, megszüntette a filozófiai előadásokat s a növendékek nagyobb része önként vagy felszólításra fegyvert fogott a hazáért. A bosszú nem is maradt el. A rendnek 1852-ig, — tehát négy éven keresztül — nem volt szabad növendékeket felvennie s a tanárok közül sokan büntetést kaptak. Többeket, köztük a rend főnökét *Purgstaller* (Palotay) Józsefet fogságba hurczolták. Nem maradhatott büntetés nélkül a hazafias szellemű Vass sem. Mint a halála alkalmával kiadott *Suffragium* mondja: „az idegen erővel diadalmaskodott osztrák kormány őt sohasem palástolt nemzeti érzelmeinek jutalmául nemcsak a budai tanszéktől fosztá meg, hanem a tanárkodástól is elmozdítani parancsolá.“ Így az 1849—50 tanévet a pozsonyszentgyörgyi rendházban minden hivatalos foglalkozás nélkül, de azért „éppen nem hivalkodva tölté.“¹¹ Hivatalos megbízása a gaz-

¹⁰ Vass tanárságára vonatkozó időrendi adatok a kegyesrend egykorú névkönyveiből valók.

¹¹ *Suffragium* (megítélés) a rend kormányától évenként az azon évben meghalt rendtagokról kiadatni szokott kegyeletes megemlékezés. Vassról szóló nekrológ az 1873 év halottai között van.

dasági dolgokban való kisegítés.¹² Szeptember 23-án érkezett meg Pozsonyszentgyörgyre. Hazafias érzésére vall, hogy az elnyomatás szomorú napjaiban sok szent miséjét a béke helyreállításáért s a haza üdvéért ajánlotta fel.¹³

1850 őszén, mikor a magyar és erdélyi iskolákban a Kolozsvári működése. szakrendszer életbe lépett, a rend körmánya Vasst Kolozsvárra helyezte. Szeptember hónapban érkezett meg Kolozsvárra s itt kezdődik Vass pályájának-legszebb korszaka.

Kolozsvár éppen Vass vágyainak megfelelő város volt. Az elnyomatás kora alatt, midőn a hazafiak nemzeti érdekű intézmények alapítása, a nemzeti irodalom fejlesztése, a hazafias érzés ébrentartása és ápolása, magyar közszellem teremtése által akarták a magyart nemzeti jellegében megőrizni, Erdélyben e törekvésnek kiválóan kedveztek a körülmények. Olyan hazafiak, mint *Mikó* Imre és *Kemény* József állottak a mozgalom élén, kik összehozták mindazokat, kikben a nemzeti szellem ápolására írói készség, hazafias hév, tetterő van, vagy kik lelkesen gyűjtenek mindent, a mi magyar. Ez a mozgalom növeli meg egy tudományos intézmény szükségességének eszméjét; és a nemes adakozók áldozatkészsége így hozza létre az Erdélyi Múzeum-Egyletet. Ilyen időben jön Kolozsvárra és e körben fejlődik íróvá Vass József. Nem tartozott a búsuló magyarok közé. Belátta, hogy nem az elkeseredett hallgatás, hanem csak tettek menthetik meg a hazát. A tettek egyelőre nem lehettek mások, mint buzdító írások, az elmúlt szebb idők feltárása, hogy ebből a jövőre erőt merítsen a jelen embere. „Ha viszonyainkat veszszük számba — mondja Vass — úgy a kebel nyugalmának szelid angyala az irodalom csendes pályájának körébe int, hol a lélek szellemi üdülést és megnyugvást talál. Ha valaha, úgy most bizonyosan orvos s gyógyszer a magyarnak a szellemi tér, hol az irodalom, mint gyógyító balzsam kínálkozik. A történelem, sőt a természet is számos példával szolgál arra, hogy az erőszakos megrázkódtatásokat, pusztító fergetegeket követő békés szünet gazdagabban viruló új életnek lett eszközlője. A vérengző hadjáratok a históriás énekeknek, tehát a történelmi költészetnek, a vihar szárnyain lecsapó zápor elevenebben zsendülő növényzetnek adtak lételt. Egy pillanat pezsgő irodalmi életünkre meggyőző mindenkit, hogy e nemzet eszmél. Becsülettel megállja helyét, sőt lelkesülten halad a pályán szellemi feldicsőülésének azon legnemesebb, jelenben egyedüli célja felé, melyet a sors tűzött ki számára.

¹² A pozsonyszentgyörgyi ház személyzete 1849–50-ben. (Familia Domus.)

¹³ Így a pozsonyszentgyörgyi „Liber Sacrorum” 1849–50 tanévi része szerint szeptember 26-án békéért; október 17-én, november 19-én, december 16-án, 1850 április 1, 2, 3-án, május 8-án, június 8-án, július 21-én, augusztus 20-án meg a haza üdvéért misézett.

Ki ne vágya e téren megjelenni, ki magában lelket s tetterőt érez? Kiben ne gerjedne ösztön napszámosnak lenni, hol a nemzeti dicsőség fénylaka épül?"¹⁴

A kolozsvári író emberek a két gróf vezetése mellett irodalmi kör-félet alkottak. Vass mindkét gróf becsülte s az egykorúak szerint Kemény József grófnál nem volt jelentősebb esemény, hogy Vass ott ne lett volna. Vass Gerenden két ízben is felkereste Keményt¹⁵ s maga is megemlékszik a grófnak íránta tanusított szívjóságáról.¹⁶ Jó barátságban van *Kriza* Jánossal és *Régeny* Istvánnal. Maga Vass írja egy 1851-ben írt levelében: *Kriza*, a kedélyes, *Régeny*, az egyenes, őszintén szeretnek.¹⁷ *Kriza* János meg *Toldy* Ferenczhez írt levelében emlékszik meg Vass József barátjáról.¹⁸ Az 1853—54 tanévtől a kolozsvári katolikus gimnáziumban tanít *Finály* Henrik is. A piaristák közül Vass tanárkodása idején itt tanítanak *Sláby* József igazgató, kit említett levelében Vass szeretett földijének mond; a derék *Horváth* Pius, az akkoriban Kolozsvárt közismert szónok, *Erdősy* (*Poleszny*) Imre, a branyiszkói hős. Vass szívvel-lélekkel benne van a munkában. A munka népszerűséget hoz s maga írja előbb említett levelében, hogy nem hiúságán, hanem teljesített kötelességén alapuló népszerűsége is van egy jó adag. *Csaplár* Benedekhez intézett levelében, 1852-ben azt írja, hogy az addig Kolozsvárt töltött két évet tisztán a tudománynak s nemzeti irodalomnak szentelte. De van is, — mondja — vagyis inkább lesz is ám haszna. *Toldy*-val, kit sokszerű munkájával egészen megbűvölt, majdnem baráti lábbon áll. *Toldy*nak róla írt ítélete felemeli s kevélylyé teszi. Több levelet s fényes megbízásokat kapott tőle. „Egészen elememben vagyok — mondja; a verőcze (t. i. kerítés) nyítva, csak ügyesen be tudjak nyargalni s a sorompók között emberül megállani. Ha Isten segít, ész és akarat nem mulasztanak el semmit.“¹⁹ *Toldy*val való összeköttetése kiténik sok helyütt írásaiból is, hol mindig a legnagyobb tisztelettel ír *Toldy*ról, viszont *Toldy* is 1853-ban megküldi neki ajándékkul Irodalomtörténetét.²⁰

A nagy tiszteletet lelkes agitációjával s irodalmi működésével érdemelte ki. Kolozsvárt múzeumot terveztek, hová Erdély régiségeit,

¹⁴ Latin-magyar szótárirodalmunk; kolozsvári katolikus gimnázium 1853—54 Értésítője 17. l.

¹⁵ Két napom Gerenden; Újabb két napom Gerenden. Új Magyar Múzeum 1855. évf. I. 148—152. és 185—191. l. II. 305—345. l.

¹⁶ Gróf Kemény József, Kolozsvári Közlöny 1856. október 1. sz.

¹⁷ A levél eredetije a kegyesrendiek budapesti törvénytárában.

¹⁸ Magyar Tudományos Akadémiai Értésítő 1912. 516, 527. l.

¹⁹ A levél eredetije a kegyesrendiek budapesti könyvtárában.

²⁰ *Kriza* János levele *Toldy* Ferenczhez. Magyar Tudományos Akadémia Értésítő 1912. 516. l.

régi könyveit, kéziratait elhelyezzék. Vass is a régiséggyűjtők s az ügy felkarolására buzdítók sorába áll. Lelkes felhívást intéz, hogy az erdélyi magyarság tömörüljön, gyűjtsön, a mit a felállítandó múzeumba helyezzenek el. *Tette, tette*, hangoztatja ismételten.²¹ Vass népszerűségére vall, hogy a gyűjtők őt is felkeresik tanácsáért. Gróf Kornis Ferencz és Száva Farkas Mezöpanitról kérdik tőle, hogy mivel az ő vidékükön sok a régiség, nem idő előtt való-e az ő vállalkozásuk, ha ezeket még a múzeum alapítása előtt összegyűjtik, hogy majd a múzeumban elhelyezhessék. Vass gyűjtésre biztatta őket.²² Mikor meg Mikó Imre Kolozsvárt az akkori Külső-Szénutzában lévő kastélyát az azt körülvevő parkkal együtt (a mostani botanikus kertet) múzeumul ajánlotta, Vass siet a nagyszerű eseményre a közfigyelmet felhívni.²³

Vass népszerűsége egyre nő, Szilágyi Sándor, a történetíró Nagykőrösről nyílt levelet ír neki, melyben róla mint szakavatott gyűjtőről emlékezik meg s barátságával kínálja meg őt, reményét fejezvéni ki, hogy Vass az ő baráti jobbát nem utasítja vissza.²⁴ Tekintélye akkora, hogy a kisebb írókat tette hívja fel. Így Szénffy Gusztáv ez időben lelte meg Tinódi Sebestyén darabjai zenéjéhez a kulcsot s most Vass arra akarja rávenni Szénffyt, hogy Tinódi korából a bibliai-epikai énekeket vegye figyelembe, mert ezek nélkül műve nem befejezett.²⁵ Lukácsi Kristóf esperest, Zerich Tivadar püspöki ülnököt meg az örmény kútfők magyar történelmi szempontból való tanulmányozására biztatja. Lukácsi írt is egy munkát erről s azt Vass figyelmébe ajánlotta. Zerich is ír e tárgyról. Erre indítja őt — mondja — a felszólítás komoly s tiszteletteljes hangja s a felszólító éles látása, a melylyel az elfogultságon felülkerekedve ott keresi a magyar őstörténelemnek forrásait, a hol azok tényleg meg vannak, azaz az örmény kútfőkben.²⁶

Vass ez időben kifejtett irodalmi munkássága jelentékeny. Értekezést ír *Magyar nyelv és nemzetiség* címen,²⁷ melyben a magyar nyelv életbelépésének fejlődését tünteti fel, kiemelve, hogy a Habsburg-uralkodók közül kik vették a nemzeti nyelvet védelmükbe. Különös jó reménységgel néz Ferencz József uralkodása elé. *Béldi-kódex*²⁸ néven tartalmi és nyelvészeti szempontból egy kéziratgyűjteményt ismertet, magyaráz, melyet neki Béldi István nevű ember adott át. *Latin-magyar*

²¹ Magyar Nemzeti Múzeum Kolozsvárt. Magyar Sajtó 1885. december 14. sz.

²² Kolozsvári múzeumunk. Kolozsvári Közlöny 1856. október 22. sz.

²³ Magyar Múzeum Kolozsvárt. Család Könyve 1856. 33—39. l.

²⁴ Kolozsvári Közlöny 1856. december 10. sz.

²⁵ Régi hangjegyeink érdekében. Kolozsvári Közlöny 1858. május 9., 13. sz.

²⁶ Kolozsvári Közlöny 1858. június 3., 6., 13., 17. sz.

²⁷ Kolozsvári katolikus gimnázium Értesítője 1851—1852-ben. 3—8. l.

²⁸ Ugyanott az 1852—1853 füzet 3—20. l.

*szótáriródmunk*²⁹ című nagyobb értekezésben a latin szótáriródlalom áttekintését adva, az akkor készülő Finály-szótár keletkezését, jelentőségét, rendszerét ismertette, mely szótárban mint munkatárs *ő maga is három betűt, a b, c, p betűket dolgozta ki*.³⁰ A *c* betüből mutatványképpen közöl is néhány feldolgozott szót. Ugyanez értekezésben mutatványul nyújt egy részletet *Cornelius Nepos Életrajzaihoz* készült szótárából, mely még mai napig is használatban van. Megírja a kolozsvári katolikus gimnázium történetét *Az erdélyi római katolikusok főtanintézete Kolozsvárt* czímen.³¹ E munkát Jakab Elek sűrűen használja a jezsuiták kolozsvári szereplésére vonatkozólag és Vass tudós-nak mondja.³² Utána *Gyalogi János* magyar jezsuita emlékezetét újítja fel.³³

Vass legjelesebb munkája e korból *Nemzetünk műveltsége az Árpádok alatt cz. tanulmánya*.³⁴ E dolgozatot, melyben az Árpádok anyagi és szellemi műveltségét behatóan tárgyalja, a „Vasárnapi Ujság“ pályadíjjal tüntette ki. E nagyobb munkáin kívül kisebb értekezések, közlések, útirajzok, ismertetések, bírálatok nagy számban jelentek meg tőle. Vass tevékeny munkássága felkeltette a tudományos körök érdeklődését is, úgy hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1858 december 15-én a nyelv és széptudományi osztályba levelező taggá választotta³⁵ és ezzel működésének méltánylását a legmagasabb tudományos testülettől is megkapta. De irodalmi munkásságán kívül más téren is nagy tevékenységet fejtett ki. A kolozsvári piarista tanárok évi fizetése az ő idejében 150 forint volt, de Vass a liceumi könyvtár kezeléséért külön kap még 150 forintot. S mégis kedvvel dolgoztak. Mint tanár főleg a magyar nyelvet tanította, állandóan a felsőbb osztályokban. A gimnáziumi évi *Értesítők* tanúsága szerint a dolgozat írásnál szerette a mélyen járó erkölcsi tartalmú feladatokat. Több tankönyvet bírált, némelyiket az újabb helyesírás, nyelvtani szabályok szerint át is dolgozta, mire többször Haynald Lajos erdélyi püspök bízatta.³⁶ Vass vallásos ténykedésekkel is örömmel foglalkozott. *Jó Nap* czímen imakönyvet írt a római katolikus székely nép számára, mely 1857-ben

²⁹ Ugyanott az 1853—1854. füzet 3—19. l.

³⁰ Magyar Tudományos Akadémiai Almanach 1861. 127. l.

³¹ Kolozsvári katolikus gimnázium Értesítője 1856—1857-ben. 3—23. l.

³² Jakab Elek: Kolozsvár története II. k. 266—270. l. 331. l., III. k. 324. l.

³³ Ez névtelenül jelent meg a kolozsvári katolikus gimnázium 1857—1858-iki Értesítőjében, de a Magyar Tudományos Akadémiai Almanach Vass munkái között sorolja fel. 1861. 128. l.

³⁴ Vasárnapi Ujság 1857. 32—37. sz.

³⁵ Az írat, melylyel az Akadémia elnöke és titkára a választásról őt értesítette, megvan a kegyesrendiek budapesti könyvtárában.

³⁶ Igy pl. 1855 május 20-ikán; Suffragium jelzett éve.

már két kiadást ért.³⁷ Szeretett szent beszédeket tartani. A piarista és főtéri templomban többször szónokolt, 1854-ben meg a Kolozsvárt lelki gyakorlatok végett összesereglett erdélyegyházmegyei papságnak vallásos szellemű beszédeket tartott, mely fáradságáért Haynald (április 9-ikén kelt levelében) elismerő köszönetet mondott neki.³⁸ A költészettel is megpróbálkozott. Hátrahagyott írtaiban volt egy levél, melyben a bécsi Mechitarista³⁹-társulat 1858 december 30-ikán köszönetet mond neki az alkalmi versezetért, melyet e társulat által „Viribus unitis“ címen I. Ferencz József tiszteletére kiadott album számára küldött.⁴⁰ A magyar nyelven írt költemény ma is meg van a kegyesrendiek budapesti könyvtárában. Meglehetősen nehézkes óda, mely I. Ferencz Józsefet és Erzsébetet énekli meg; de minden költői tehetség híján.

Ilyen kedvező körben s ily irodalmi tevékenység között teltek Vass napjai Kolozsvárt az 1858–59 tanév végéig, mikor őt a rendkormány Vácra helyezte, valószínűleg saját kérésére, hogy így közelebbről, az Akadémia érdekeit jobban szolgálhassa.

Vác Vass irodalmi sikereinek fénypontja. Itt írta nagy-Másodízben szabású művelődéstörténelmi műveit s legnagyobb nyelvészeti munkáját, a mely művek nevét leginkább megörökítik. Vácson, Kolozsvárt és Budán. Belekerül a Magyar Tudományos Akadémia nyelvészeti bizottságába és szombatonként szorgalmasan bejár az Akadémia üléseire. A tudományos férfiakkal való jó viszony jele, hogy többen őt Vácson is felkeresik. Így az 1863–64 tanévben Vas Gereben s a még fiatal *Fraknoi* Vilmos látogatták meg, kik ez alkalommal a piaristák vendégei voltak. Az Akadémiának tagja Vass váczi igazgatója is, Schirhuber Móricz, Vass egykori tanára; az 1863–64 tanévtől kezdve meg az igazgató Szaiff János, Vass egykori tanártársa; meg tanártársa a fiatal *Váry* Gellért, később a klasszika-filológia terén jó nevű író, ma is élő ember. Itt van *Stech* Alajos is, az ügyes növényfestő. Tanítási tárgyai a latin, magyar nyelv és történelem. Itt jutott tehát Vass először történelemtanításhoz, bár a történelemben való alapos jártasságának elég tanújelét adta eddig is. Vass az 1859–60 tanévtől az 1864–65 tanév végéig volt Vácson. Itt írta 1860-ban megjelent, ma is nevezetes munkáját, a *Dunántúli nyelvjárást*, melyet az Akadémia pályadíjjal tüntetett ki. A mű első része a hangejtésekkel s tájsházásokkal, a második rész a hangejtések s tájsházások összehasonlításával foglalkozik. Függelék gyanánt a hangejtések s tájsházásokra néhány példát mutat be.

³⁷ Magyar Tudományos Akadémiai Almanach. 1861. 126. l.

³⁸ Suffragium jelzett része.

³⁹ Örmény papi társulat.

⁴⁰ Suffragium jelzett része.

Ugyancsak 1860-ban jelent meg *Egy időszak a nemzet művelődés-történetéből* cz. műve, melyet a budapesti egyetem érdemesített pályadíjra. Ezt követte 1861-ben kiadott *Anjouk és műveltségünk* cz. dolgozata, melyet az egyetem jutalmazott.

Benne a politikai háttér ismertetése és a haladás előző korbeli feltüntetése után részletesen szól az iparosok, czéhek, városok helyzetéről. A czéhrendszert védelmébe veszi. Szól a kereskedésről, vámokról, harminczadokról, bányaszatról, pénzrendszerről, adózásról, a nemzeti fegyvererőről, rendőrségről. Műve második részében az alkotmányos életéről, igazságszolgáltatásról, vallásról, harmadik részében a közoktatásügyről, a könyvekről, képzőművészetekről, a nemzeti nyelvről s irodalomról, jelesebb tudósokról szól. El van ragadtatva a nagy haladástól s Petőfi szavaival felkiált: „Magyar dicsőség mi valál?”

Utána 1862-ben jelent meg *A hazai és külföldi iskolázás az Árpádok alatt* cz. munkája, mely a Magyar Tudományos Akadémia Gorove-díját nyerte el. Szalay László szerint a teljesség, az anyag helyes szerkesztése, a kútfők hű idézése, a gondos és csinos előadás által a szerző feladatának teljesen megfelelt;⁴¹ Imre Sándor meg Békefi Remig „A magyar népoktatás története 1540-ig” cz. munkájáról írt bírálatában — bár túlzottan — azt mondja, hogy ki Vass e művét ismeri, méltányolni tudja azt a körülményt, hogy Békefi munkájának nagyobbik fele oklevél és tárgymutató.⁴²

Munkájában először a hazai, majd a külföldi iskolák közül azokat ismerteti, a hová magyar ifjak is jártak. Szól az Árpád-kori elemi, közép, felsőiskolákról, a veszprémi egyetemről. A középiskolák közé számítja a székesfehérvári, csanádi, győri, budai iskolákat; a felső iskolák közé a szentmártonit és esztergomit. Megemlékszik a leánynevelésről, a IV. Béla alatti héber iskolázásról. A külföldi iskolák közül a konstantinápolyi, jeruzsálemi, aleppói, ravennai, római, bolognai, padovai, velencei, párizsi, toledói iskolákról tesz említést. Fő érdemének tartják, hogy a leánynevelést és a héber iskolázást is tárgyalja, a melyek más írónál kevés figyelemben részesültek.

1863-ban jelent meg *Erdély a rómaiak alatt* című tanulmánya, melyet az Erdélyi Múzeum-Egylet a Haynald-díjjal jutalmazott.⁴³ Annál is érdekesebb e mű, mert az E. M. E. azóta sem jutalmazott könyvet. A Múzeum-Egylet 1860 februárius 1-én tartott gyűlésén két bizottságot (történelmit és természettudományit) alkotott, mely bizottságoknak feladata lett, hogy a tudományos eredményeket figyelemmel

⁴¹ Említett munkájának bevezetése.

⁴² Erdélyi Múzeum 1906. 303. l.

⁴³ Pesti Napló 1865. május 3. 5. 9. sz.

kisérjék, annak idején ezekről bírálatokat mondjanak, az Egylet tudományos működését fejlesszék. A történelmi bizottságba Vass is beleszerült. Az Egylet 1860 december 5-iki gyűlésén bemutatták Haynald Lajos akkori erdélyi püspök levelét, melyben tudatja, hogy 200 forintos jutalmat tűzött ki annak, a ki Erdély történetét a rómaiak alatt a meglevő emlékek figyelembe vételével kútfők nyomán megírja s pályadíját a következő évben 300 forintra emelte. A pályázat kihirdetését s a bejövő dolgozatok megbírálását az Egyletre bízta. A kitűzött határidőre, 1862 márczius 20-ikára, két dolgozat érkezett be, melyek megbírálására a történelmi szakosztály Torma Károlyt, Finály Henriket és Jakab Eleket ajánlotta, kiket az Egylet el is fogadott. Nyertes Vass József lett.

Az Egylet elnöke és titkára (1862 december 11-én kelt levelőkben) értesítették Vasst az eredményről, egyben kérdezve, hogy maga akarja-e kiadni, vagy a kiadást az Egyletre hagyja. Vass rájuk bízta a kiadást.⁴⁴ Erre 1863 június 9-ikén Finály Henrik titkár tudatja Vassal, hogy a nyomás alatt levő mű két első ívét a levélhez csatolva küldi. Azért küldi — úgymond — hogy egyfelől ne foszsa meg Vasst attól a gyönyörtől, a melyet minden író érez szellemi gyermeke növekedésén, másrészt, hogy javíthasson rajta, ha akar.⁴⁵

Vass e művének első része Erdély politikai történetét tárgyalja. Sokkal fontosabb a második rész, a mely a műveltségi viszonyokról szól. Ide tartoznak: a római gyarmatosítás Erdélyben, útvonalak, közigazgatási tisztviselők neve, a római erődök maradványai, a haderők és helyőrségek tisztjeinek neve, a római istentisztelet Erdélyben, a római papság Erdélyben. Szól a földművelésről, iparról és kereskedelemről, a só- és ércbányákról, pénzverésről, a talált érmek lelhelyéről, a kőbányákról, fürdőkről, gyógyvizekről, vízvezetésekről, a római műveltségről.

1864-ben jelent meg *Béla király névtelen jegyzőjének kora* cz. munkája, mely az előző évben az egyetemen Schwartner-féle pályadíjat nyert. Munkája első részében feltünteti az eddig elért eredményeket, foglalkozik azokkal, a kik Anonymus korát kutatták s kifejtvén, hogy miért nem lehet II., III. vagy IV. Béla jegyzője, a Névtelen életét I. Béla király idejére teszi és Vass — kortársai szerint — különösen e munkájával, Anonymus korának meghatározásával szerzett maradandó nevet.⁴⁶

Vasst az 1865—66 tanévtől kezdve megint Kolozsvárott találjuk, hol újabb irodalmi elismerés érte, mikor az Erdélyi Múzeum-Egylet őt a Múzeum ügyében kifejtett tevékenységéért levelező tagjává választotta.

⁴⁴ Ez adatok az Erdélyi Múzeum Egylet egykorú jegyzőkönyveiből valók.

⁴⁵ A levél eredetije a kegyesrendiek budapesti könyvtárában.

⁴⁶ Századok 1873. 78. I.

De Kolozsvárott már új embereket, új viszonyokat talált. Igazgatója egykori váci tanártársa, *Ribiánszky* Adolf, a tanárok között *Salzbauer* János szerzett magának ismertebb nevet. Vass latin és magyar nyelvet tanít s az 1866—67 tanév óta újra a liceumi könyvtár őre. Bár korban már meglehetősen előre haladt, tetteje nem fogyott. E korban írt fontosabb dolgozatai: A magyar középkori történelem egy fontos kérdése önállólag kidolgozva;⁴⁷ Magyarország s melléktartományai címűreinek története;⁴⁸ de legfontosabb 1870-ben: *Erdély országgyűlései a vajdák alatt* (1002—1540).⁴⁹ E munka akadémiai pályázatra készült. Két dolgozat közül csak Vassé jött figyelembe, de a díjat ez se kapta meg. A bírálók szerint nem fejtette meg a kívánt kérdést, kivált annak jogi oldalát, másfelől körébe szorosan nem tartozó dolgokkal többlet foglalkozott. Erre Vass mintegy a közönséghez fellebbezve ügyét, kiadta művét.

Kiválóan fontos Vass másodszori kolozsvári tanársága a katolikus gimnázium önképzőkörének fejlődése szempontjából is. Az ifjuság a saját körében rendezte az előadásokat, de vezető tanára a körnek nem volt. Az ebből eredő sok viszály megszüntetésére az ifjuság a tanárok közül gyűlésére 1866 szeptember 29-ikén⁵⁰ Vass-t hívta meg először. Ettől fogva sokszor találkozunk nevével az önképzőkör jegyzőkönyvében. Irányította az ifjuságot, a túlságosan szigorú kritikusokat mérsékletre intette s a körben mutatkozó viszályokat megszüntette. Az ifjuság hálás is volt fáradozásáért, így pl. az 1868 februárius 1-én tartott gyűlésen az elnök Vassnak rövid, de meleg szavakban fejezte ki köszönetét fáradságáért s jóindulatáért s a kör — a jegyzőkönyv szavai szerint — kitörő éljenzéssel iparkodott kifejezni, hogy az elnök szavai mindnyájuk érzelmeit tolmácsolják.

Vass 1868 márcziusáig maradt Kolozsvárt. Ez időben, 1867-ben t. i. az 1851 óta már állami kezelésben lévő budai egyetemi gimnáziumban a magyar nyelv és irodalmi tanszék megüresedett. Vass, főleg hogy az Akadémiának minél nagyobb szolgálatot tehessen, szintén beadta pályázatát s kinevezése 1868 januárius havában meg is történt, de ő csak márcziusban foglalta el új állását. Megható a kolozsvári ifjuságtól való búcsúzása. Az önképzőkör jegyzőkönyve szerint az 1868 februárius 15-én tartott gyűlésen Vass előadta, hogy a sors másfelé vezérli; fájó szívvel vesz az ifjuságtól búcsút, szívökre köti a folytonos munkát. Igéri, hogy megőrzi a kör emlékét, viszont arra kéri a kört, hogy tartsa meg tovább is jó

⁴⁷ Magyar Tudományos Akadémiai Almanach 1868. 220. l.

⁴⁸ Századok 1869. 68. l.

⁴⁹ Ugyanott 1870. 63. l.

⁵⁰ Az önképzőkörre vonatkozó adatok a kolozsvári katolikus gimnázium önképzőkörének egykori jegyzőkönyvéből valók.

emlékezetében. A kör nevében szóló ifjú szép beszédben tolmácsolta az ifjuság hálás érzelmeit s kérte Vass további érdeklődését. Mire a kör „mégegyszer hangoztatván búcsúkiáltását, csendben szétozlott.“ Az összeköttetés meg is maradt. A mikor az ifjuság a jobb önképzőkori dolgozatok kinyomtatását tervezte, Vassnak „feledhetetlen védnöküknek“ akarták a megjelenendő könyvet ajánlani. Vass 1868 április 25-én felolvasott válaszában örömmel veszi ugyan tudomásul a megtiszteltetést, de mivel „a közte és a kör között létező kedves viszonyról“ nem tudó nagyközönség ezt könnyen „az ifjúsággal való helytelen kaczérságnak s vénhedt nagyravágyásnak vehetné“, magáról elhárította azt.

Igy került Vass megint vissza Budára. A szokott munkakedvvel végezte munkáját; nemcsak a tanítást, hanem az Akadémia megbízásait is. De 1872-ben egészségi állapota megrendült. Agyhártagyuladás következtében testi ereje megtört, szellemi tevékenysége lankadt. Ezért az 1871—72. tanév harmadik szakában ideiglenes nyugalomba vonult. Orvosai hidegvíz kúrát javasoltak. Erre ő a stájerországi Radegund fürdőben keresett gyógyulást s ott közel két hónapot töltött. Jókedvvel jött haza, azzal az elhatározással, hogy a fürdőt többször is felkeresi. Azonban ez csak jó szándék maradt, mert egészsége többé nem állott helyre és 1873 januárius 13-án néhány napi súlyosabb betegség után meghalt tüdőszélhűdésben Budán, korának 60-ik, szerzetesi életének 40-ik évében. Januárius 15-én d. u. 1/24 órakor temették és rendtársai, számos tanintézet s az Akadémia kísérték ki utolsó útján.⁵¹ Kiválóságát legjobban igazolja az a részvét, a melyet halála mindenfelé keltett. „Kihült ama kebel — írja a piarista Suffragium — mely nemzetünk tudományos, főleg irodalmi iránya haladásán oly mélyen tudott lelkesülni; megszűnt működni azon ész, mely folytonos bűvarlatok eredményét annyira kedves írásmódban tudta közölni az olvasni szerető közönséggel; megszűnt dobogni azon szív, mely hazáját oly híven s mélyen szereté; legyen tehát a derék férfiú szíve felett könnyű azon föld, a mely alá helyeztetett.“

Arany János, az Akadémia főtítkára, a januárius 27-iki ülésen fájdalommal jelentette, hogy meghalt a „dérék“ Vass József.⁵² Folyóiratok, napilapok a legnagyobb sajnálattal emlékeznek meg róla, kiemelve kiváló érdemeit. A „Századok“⁵³ nyelvészeti és történelmi működését emeli ki; a „Budapesti Közlöny“ minden körben kedvelt s tisztelt férfiúnak

⁵¹ Suffragium jelzett éve. Kolozsvári Közlöny 1873. januárius 17. és Vasárnapi Ujság 1873. januárius 19. száma.

⁵² Suffragium jelzett éve. Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei 14. k. 15. l. Magyar Tudományos Akadémiai Értesítő 1873. 38. l.

⁵³ Az 1873. 78. l. Kolozsvári Közlöny januárius 15., Vasárnapi Ujság januárius 19., Kolozsvári Közlöny januárius 17. száma.

mondja; a „Vasárnapi Ujság“ szerint munkáséletű, tudományos férfiú volt, mint tanár is sok érdemet szerzett és jó kedélye, mely ok kedvessé tette a derék öreget, utolsó pillanatáig megmaradt. A „Kolozsvári Közlöny“ szerint a szerzet egyik jelese, a magyar tudományos irodalom egyik kiváló munkása volt!

Vass sok nyelv és szépirodalmi s történelmi, néprajzi hosszabb-rövidebb értekezést, tanulmányt írt.⁵⁴ Olyan időben, mikor az írókat az elnyomatással szemben a hazafias érzés, nemzeti szellem ébredése, fejlesztése foglalkoztatta, nem állhatott félre a hazafias érzelmű Vass sem. Népek és nemzetek sorsát a gondviselésnek eseményekben nyilatkozó kezei intézik — mondja Vass. Ugy akará a kérlelhetetlen sors — folytatja — hogy fajunk még egyszer kiürítse a keserűség fanyar poharát. *De a törhetetlen lélekkel túrt szenvedésekben erkölcsi gyógyerő rejlik.* Nemzetünk nagyszerű bukásának kínos érzetében s szívmetező fájdalmainak közepette is bebizonyította derék jellemét s életrealitását.⁵⁵ Bebizonyította pedig azzal, hogy a csapás súlya alatt megingott bár, de meg nem tört s egy szebb jövő reményében a mult dicsőségéből s a nemzeti nyelv felkarolásából merít erőt a szomorú jelenben. Vass felfogása szerint e kettő, a nyelv és őstörténelem legyen most a figyelem s búvárkodás tárgya, főleg mikor a nemzet legjobbjai meg vannak győződve, hogy a nemzet kijózanítására semmi sem szolgál annyira, mint a helyes nyelvtudomány s az oknyomozó őstörténelem s hogy a nemzet most szükségessé vált túrnitudását is csak ezen az úton teheti sajátjává,⁵⁶ mert a mult dicsőség jobb jövőt jósol, jobb sorssal kecsegtet. *A mult tanulmányozásában nagy nemzeti lelkesültség ereje rejlik,* mert annak a nemzetnek, mely multján lelkesülni nem tud s nagy ősi emlékei mellett érdektelenül halad el, mint szívtelen mozlemin Palmyra romjain, megszámlálvák napjai.⁵⁷ Nyelv és történelem őrzik meg a nemzet jellegét, nemzetiségét, mely nemzetiség nem más, mint bármely nemzetnek nyelv, jellem s erkölcsben nyilatkozó tulajdonsága. A mely nemzetnek nyelve nincs, nincs hazája; csak szállása; nincs hazafisága, mert nincs hazája. *Nem föld, nem folyók tartják össze a nemzetet, hanem a nyelv.* A nyelvbe a népnek tulajdon gondolkozása, érzése s kívánságai nyomtatnak be, ez fentartója s hordozója a nép műveltségének, mely a nyelv közvetítésével nemzedékről-nemzedékre száll, mint egy bizonyos gondolat s érzés neme az anyától gyermekeibe.⁵⁸ E kettőben: a nyelvben

Jellemzése.
Írói jelentősége.

⁵⁴ Suffragium jelzett éve szerint 32 nyelv- és szépirodalmi s 45 történelmi s néprajzi dolgozatot.

⁵⁵ Magyar nyelv és nemzetiség 5—6. l.

⁵⁶ Béldi-kódex 5. l.

⁵⁷ Ugyanott 3. l.

⁵⁸ Magyar nyelv és nemzetiség 3—4. l.

és őstörténelemben látja Vass a nemzeti szellem fenmaradásának forrását s mert volt benne írói tehetség, elegendő képzettség, a nemzeti érzés ápolásának harcosai közé állott. S mivel munkakedve, ereje, egészsége birta, óriási anyagot hordott össze. Buzdítólag hathatott rá az is, hogy olyan korban élt, mikor a kegyes tanítórendben tömegesen léptek fel kiváló írók és tudósok: Horváth Cyrill, Csaplár Benedek, Szepesi Imre, Somhegyi (Schröck) Ferencz, Purgstaller József.

Vassnak a nyelvről és őstörténelemről, annak hivatásáról vallott nézete magyarázza meg, hogy írói működésének főiránya is kettős. Vass nyelvész és történetíró. Úgy találja, hogy most általában e két irány felé, a nyelv és történelem felé fordul a figyelem. S bár a tudománynak roppant terjedelme, elágazásai, bonyodalmai, sokszor homályos alkatrészei azt eredményezik, hogy egyes tudományzakok nehezen fejlődnek, de e kettőben mégis haladást lát.⁵⁹

Vass az ó klasszikus és a magyar nyelvet egyaránt műveli. A latin nyelv műveléséről tanuskodnak ide tartozó munkái, mint „A latin nyelv ékes szókötése“, a Cornelius Nepos-kiadás és a hozzá készített szótár, a Finály-szótár szerkesztésében való részvétele. Védelmébe veszi a sokaktól támadott latin nyelvet. Általános a panasz — úgymond — hogy a tudós pályára készülő újabb nemzedék a latin nyelv alapos ismerete nélkül hagyja el az iskolák küszöbét. Az ok — folytatja — nemzeti viszonyaink, hibás tanrendszerünk s némileg iskolai kopár irodalmunkban keresendő. Újabb időben ugyanis a latin nyelv szűkebb térre szorult, nem kis mértékben megvetés tárgya. De a megvetés onnét ered, mert sokáig akadály volt a magyar nyelv fejlődésének. S ha e gúnyos lealázás az iskolákba is bekerül, csak hátramaradás a következménye.⁶⁰ Pedig már Thiers is megmondotta, hogy a latin és görög nyelvnek kell az ifjuság oktatásában alapot képeznie. Az ifjúkor a nyelvek tanulására való — folytatja — a lélek ilyenkor kevésbé alkalmas a gondolkozásra, de igen is az emlékezésre.⁶¹ Nem veszi a klasszikus irodalmat minden tudás alapjául, de — mint mondja — annak művészi szépsége alól kiaggani nem fogunk. Klasszikai tanulmányok nélkül ellehet minden nevelés, csak az nem, mely az emberben a felsőbb lényt vallás-erkölcsi beltartalma mellett tudományosan akarja kiképezni.⁶²

Közelebb áll hozzánk Vassnak a magyar nyelvészet terén kifejtett működése. Örvendezve látja a magyar nyelv nagyobb érvényesülését. A latin nyelv idején — mondja — árva gyermek volt a nemzeti nyelv. De találkozott a nemzetnek egy osztálya, mely házának csendes köré-

⁵⁹ Kanizsa vára. Család Könyve 1856. 34. l.

⁶⁰ Latin-magyar szótár-irodalmunk 12. l.

⁶¹ Latin nyelv ékes szókötése. Előszó.

⁶² Latin-magyar szótár irodalmunk 6. l.

ben ápolta azt. Fáradozott, küzdött, hogy csinos öltönyt nyel fedezze, nevelje, hogy hajlékonysággal bírjon előadása, hogy bájt leheljen érzelmeibe, erőt szónoklatába, hogy síma, de meleg, erős, de gyenge legyen. Virrasztott éjeken át e nemzet-osztály. S felnőtt az árva és a nemzet, mely nevelte, öröme gyúl. Az ifjú meg erejének érzetében nagylelkűleg feledi a megaláztatást.⁶³ Az uralkodók között is voltak, kik a nemzeti nyelv fejlődését elősegítették. Ilyenek gyanánt említi II. Lipót, I. Ferenczet, V. Ferdinándot és különösen I. Ferencz Józsefet, kit az *Entwurf*-ban a magyar nyelvnek adott előnyökért kiválóan dicsér.⁶⁴ Viszont az íróknak kötelességük az így jogaiba visszahelyezett nyelvet fejleszteni, tovább művelni. Nagy szerepet juttat a népnyelvnek s elítéli azokat, kik a népnyelvet egyszerűen mellőzik, mert sok eredetiséget rejt magában, melyet ha czélszerűen kiaknáznak, a nemzeti nyelvet színezetben és szólásmódokban tetemesen gazdagítja.⁶⁵ Viszont szent kötelessége a nemzetnek a népnyelvet megóvni az elkorcsosulástól.⁶⁶ Hogy mennyire a népnyelvet tekintette a nyelv fejlődése alapjául, mutatják a tájszavakról szóló nyelvészeti dolgozatai, különösen nagy nyelvészeti munkája a Dunántúli nyelvjárásról.

Vassnak a történelemről alkotott helyes felfogását éppen tőle olvashatjuk: A történelem kérlelhetetlen szigorral vonja feleletre a diadalmi hőst: mi gyümölcse győzelmének? Az emberiség közügye vagy a nép üdve nyert-e fegyverei útján? Nem szenvedett-e a jog? Nem semmisült-e meg az egyéni szabadság? Szépült-e a meghódított föld s áldás forrásává lett-e a vérözön? Ipar, tudomány, szorgalom, köztulajdonosodás, ismeretek, művészet új emeltyüket nyertek-e a diadalíveken? Szelidült-e Isten országa? Közeledett-e a meghódított ország végső rendeltetése felé, hogy megelégedett népnek legyen boldog hazája? Ha mindezekre híven meg nem felel a történelem, úgy a mesebeli Sibylla könyvek sorsát megérdemelte.⁶⁷ Vigasztaló jelenségnek látja, hogy a nemzet már egyebet is akar látni, mint csupán a királyok történetét, perpatvart, harcot, háborút.⁶⁸ E felfogása önkénytelenül is a művelődéstörténelem felé tereli s Vass csakugyan a művelődéstörténetírók jelesei közé tartozik.

Történeti műveit olvasva látjuk, hogy munkái nagyobb korokat ölelnek fel, nem kiskörű események leírását tartja a történetírás végcéljának, hanem hogy általános képét fesse az egész emberiség vagy egyes nagyobb korok fejlődésének. A történetírás lényeges feladata — mondja — hogy az egész emberiség, vagy egyes nép szellemi s pol-

⁶³ Magyar nyelv és nemzetiség 5. l.

⁶⁴ Ugyanott 5—6 l.

⁶⁵ Dunántúli nyelvjárás 10. l.

⁶⁶ Ugyanott 9. l.

⁶⁷ Erdély a rómaiak alatt VII. l.

⁶⁸ Hazai és külföldi iskolázás az Árpádok alatt III. l.

gári életét összes fejleményeiben hű vázlatban feltüntesse. Kiindulási pontul azon népnek a történelemben való első fellépése szolgál. Ezt követi a nemzetisedés és a honfoglalás rajza és ezután közélete folytonos nyilatkozatainak egész sorozata.⁶⁹ Állandóan hirdeti, hogy az őstörténelem legyen az érdeklődés tárgya. Büszkén vallja be, hogy van mivel dicsekednünk, régiségeinkből megtudja az utókor, hogy már az őskorban is — győzni tanult fegyvereink elfoglaltságának daczára — őseink a béke alkotásai iránt nem voltak érzéktelenek, sőt egyenlő lépést tartottak más művelt népekkel. Így nemzeti életünk nem egyedül pusztában töltött pásztoréletben, vagy párolgó bográcsok mellett leélt heverészésben határozódik.⁷⁰ Művei csakugyan régi korról szólnak.

Kolozsvári tanár korában főleg régiségek gyűjtésével foglalkozik. Felhossa, hogy míg más művelt népek saját multjuk érdekességein is túlterjeszkednek, a klasszikus kor maradványait is búvárlatuk körébe vonják és szakférfiakat államköltségen más világrészekbe is utaztatnak, mi addig ázsiai indolenciánk, vagy olasz „édes semmit-nemtevés“ mákonyától elkábítva, veszni engedjük régi dicsőségünk porladozó gyémántköveit is. Azért emelt-e a nemzet nagyszerű múzeumot, hogy ürességével, belpusztaságával némán szóljon a kicsinylő külföldnek aluszkonyságunkról s haláldermetségünkéről?⁷¹ Gyűjtésre hív fel tehát mindenkit, mert ki meri mondani egy magáról büszke századnak, hogy a régiség a legtöbb szépséggel bír e világon.⁷² Vass szerint a régiségek közé tartoznak a régi írások, krónikák is. Derék őseink — mondja — a közélet nyilatkozásai iránt sohasem voltak érzéktelenek. Ennek bizonyítékai azon becses kéziratok, melyek a letűnt magyar közélet századainak leltáraiul tekinthetők.⁷³ A krónikák nemcsak történelmi, hanem képzőművészeti szempontból is értékesek. Erről azonban nem szól — így mondja — most, mert mióta a tiszta vallásos szellem helyére az anyagi érdekek erőszakolták magukat, hazánkban festőink kezéből lelketlenül fordult ki az ecset, mint a mulandóság angyalának jelképes fáklyája csendes sírok hideg hantjain. De ő élénken gondol vissza a zala-szentlászlói⁷⁴ zárdá folyosóin látható képekre, melyek Szt.-Lászlónak a krónikákból merített életeseményeit ábrázolják.⁷⁵

A történelemnek — mondja — hogy a való hű kifejezője lehes-

⁶⁹ Erdély a rómaiak alatt VI. l.

⁷⁰ Emléklapok Kolozsvár előkorából 4—5. l.

⁷¹ Béli-kódex 4. l.

⁷² Latin nyelv ékes szókötése. Előszó. Latin-magyar szótár irodalmunk 6. l.

⁷³ Hazai és külföldi iskolázás az Árpádok alatt IV. l.

⁷⁴ Zalaszentlászlót mond, de e képek Bucsuszentlászlón (Zala m.) vannak a ferenczrendiek zárdájában.

⁷⁵ Béli-kódex 8—9. l.

sen, megbiztosabb alapja a *kútfők*ben rejlik.⁷⁶ A kútfők ellenőrzője a kritika. Kutatások közben sok kútfő iránt a bizalom megrendült, de azért eldobjuk, vagy tűzbe vessük-e őket? Vagy félre tegyük-e, mert a faji ügyet nemes szívökön hordó nagy ősök Latium nyelvén szólnak hozzánk? Ha minden állításukat nem is lehet elfogadni, van bennök sok értékes.⁷⁷ De mivel *a történelem főcélja az igazság*, hová a kútfők óvatos használata nélkül eljutni nem lehet,⁷⁸ azokat alapos megfigyelés tárgyává kell tennünk. Így tesz ő is. Csak olyan adatokat használ, a melyeknek hitelességét be lehet bizonyítani, szárnyát szegi a tárgyalás folyamán fencsapongó képzelemnek, mely derültebb színeket ad ugyan, de nincs meg benne a történeti hűség; nála okoskodások helyett tények szerepelnek.⁷⁹ Ilyen körülmények között mondhatja csak el az író, a mit ő elmond, hogy művében a hűségért ünnepélyesen felelősséget vállal⁸⁰ s a források alapos áttanulmányozása után mondhatja csak el, hogy a meglevő egykorú adatok közül egy sem maradt figyelmén kívül s így munkája e tekintetben hiányos nem lehet.⁸¹ Jellemző sajátsága, hogy nem szeret kicsiségekből nagy következtetéseket vonni, nem ítél első látásra, elhamarkodva. Nem tartozik azok közé az írók közé, kik a hiányzó adatokat fantáziájukból egészítik ki, a hiányokat szubjektív érzelmeik részletezéseivel pótolják. Ilyen módszer mellett művei nem terjednek kötetekre, rövidebb, de szigorú forrástanulmányon alapuló, jól átgondolt dolgozatok, melyeket bárki nyugodtan használhat. Teheti azt annál is inkább, mert forrásainak megfelelő helyét rendszeren közli is.

A nagyobb történeti munkák mellett egyes jelesebb férfiak rövid életrajzát, működését is megírta folyóiratokban, napilapokban s közben kiváló emberekről egy-egy gyászbeszédet is tartott. *Nagy embereiben dicsőül meg a haza, nemesül meg a társadalom*,⁸² mondja Vass. *A szellemi tusában edzett bajnokok mély vonásokkal jelölnek meg egyes korszakokat s ha jönnek is utánok küzdők magasb eszmékkal, hatalmasabb elvekkel s diadalt biztosító erősebb fegyverzettel, csak mint újabb daliák jelennek meg ők az emberiség szellemvilágában, a nélkül, hogy régi nagyságot homályba borítva a feledésnek adnának át, mert valódi nagyság az marad minden időközön*.⁸³ Igaz, hogy ilyenek így magokban is hirdetik nagyságukat, a nemes tett önmagában

⁷⁶ Erdély a rómaiak alatt VIII. I.

⁷⁷ Emléklapok Kolozsvár előkorából 7—8. I.

⁷⁸ Hazai és külföldi iskolázás az Árpádok alatt VI. I.

⁷⁹ Ugyanott X. I.

⁸⁰ Erdély a rómaiak alatt VI. I.

⁸¹ Hazai és külföldi iskolázás az Árpádok alatt VI. I.

⁸² Emlékbeszéd Debreczeni Márton hamvai felett. Család könyve 1856. 265. I.

⁸³ Benkő József. Vasárnapi Ujság 1861. december 29.

találja legszebb jutalmát, de az embernek mégis szüksége van ilyen emlékekre, hogy a serdülő nemzedék felfelé tekinteni, nemes ideálokért lelkesedni, értők fáradni, nekik áldozni tanuljon.⁸⁴ Meg kell tehát e nagy emberekről emlékeznünk, mert megérdemlik. Nemes tiszte az utódoknak az atyák tetteit, emlékezetét a jövő nemzedéknek átadni. S ha az életben sok kellő méltánylást nem is talál, a holt sírjáról az elismerés koszorúja el nem maradhat.⁸⁵ A megemlékezésekkel a nagy emberek elérik megérdemelt jutalmukat: a halhatatlanságot. Életünk az örökkévalóság tengerébe szakad — mondja Vass; az idő tükrén ingó árnyak vagyunk, az enyészet rálehel a tükörrre s a képek nyomtalanul eltűnnek. De ki az, a ki az emberek emlékezetében helyet foglalni nem akar? Ezt csak úgy érhetjük el, ha boldogítva boldogulunk, a szent erényhez híven, egészen betöltjük a helyet, melyet számunkra a gondviselés kítűzött. Ők ezt megtették s így méltók az utókor megemlékezésére.⁸⁶ Különös dicsérettel szól Vass azokról, a kik gazdagságban születve lemondnak az életkényelemről s a tudomány szolgálatába szegődnek. Ha tetterő, elszánt akarat — írja Vass — örök munkásság, miknek karjain pórszülött magasra tör, bámulatot idéz elő, mennyire fokozódik a bámulat ilyenkor?⁸⁷ Innen benne a nagy emberek iránt érzett tisztelet.

Mint *elméleti pedagógus* figyelemreméltó eszméket hangoztat. Az egész államnak — mondja — közboldogsága épp úgy, mint egyes polgárok szellemi s anyagi jóléte alapjában remek, alkalmazásában pedig czélszerű nevelési rendszertől függ. Ezt minden állam bölcsei belátták.⁸⁸ A nevelésre vonatkozólag most — mondja — általános a jelszó, hogy a képzés legyen általános. De így a nemzeti szellem háttérbe szorul, bágyad a nemzeti lélek.⁸⁹ A képzést akkor látja mégis általánosnak, ha a vallás alapján áll, ha egy tárgy se szorítja háttérbe a másikat, egyik se nyomja el a többi fejlődését. Az ideálisták és reálisták küzdelmét nem nézi tehát jószemmel. Hogy a reálisták felülkerekedtek — mondja — annak éppen nem tapsol. Ő a helyes középút embere, feltétlenül egyik irányhoz se csatlakozik, mégis mindkettőt elfogadja. Elfogadja pedig olyan felfogással, hogy a nevelés valláserkölcs alapon álljon. *Mert a képzés lehet sokoldalú, de nemesszívű emberbarát, a társadalom jó polgára csak vallásilag nevelt, csak igazi jámbor ember lehet.* A két

⁸⁴ Emlékezés Debreczeni Márton hamvai felett. U. o. 268. l.

⁸⁵ Emlékezés gróf Kemény József felett a gerendi sírboltban. Kolozsvári Közlöny 1857. július 16. sz.

⁸⁶ Ugyanott augusztus 2. sz.

⁸⁷ Ugyanott július 19. sz.

⁸⁸ Magyar nyelv és nemzetiség 6. l.

⁸⁹ Erdély országgyűlései a vajdák alatt 6—7. l.

ellentétes — realista és ideális — irány kiegyenlítődik ez alapon, mely alapot a vallásitanító, nevelő, valódi műveltséget eszközölő egyház hozta létre. Ez a törekvés nyilvánul meg az *Entwurf*-ban is, hol a vallás a kötelező tárgyak között díszhelyet foglal el, másrészt egy tanszéknek se enged túlsúlyt a többi rovására. Így Vassnak ideálja a vallás-erkölcsi alapon álló, a klasszikus és reál tárgyakat összhangba hozó nevelés.⁹⁰ Ez a nevelés aztán fiukra s leányokra egyaránt vonatkozik. A korabeli leányneveléssel sehogy sincs megelégedve. Ma — mondja — az anyagi érdekek felülkerekedvén, a nőnevelés egész köre majdnem kizárólag a felszíneskedésben s külsőségekben áll. Idegen nyelveket éjet-napot virrasztva tanulni, a hazait tökéletlenül használni, idegen erkölcsöket, divat szokásokat utánozni, a nemzeti szokásokat megvetni, himzés, zongora mellett naphosszat elülni, a női legközségesebb munkákhoz sem érteni, ügyesen táncolni, művészileg rajzolni, de rosszul főzni, sütni; ügyes bókokat csinálni, de a háztartás mesterfogásait távolról sem ismerni; pipereasztal és tükör előtt órák hosszat vesztegelni s a belső embert még sem ismerni; a szív és lélek ezer hiányait nem észlelni — ez sok helyen a nőnevelés képe. Elismeréssel adózik tehát az olyan felfogásnak, mely a nőnevelést vallás-erkölcsi alapon akarja eszközölni. A családi élet sok bajában csak a vallás tanai adhatnak megnyugvást.⁹¹

Vass sokoldalúsága, nagy munkássága, alapos tudása, kiváló egyéni tulajdonságai magyarázzák meg, hogy a kortársak előtt olyan nagy tiszteletben állott. Mi már csak művei után ismerjük, de érdeklődésünk nem lehet kisebb a kortársakénál. Műveiben elhelyezett gondolatai világoseszű embernek mutatják, nagy munkássága elismerést támaszt. Egy század eseményeire visszatekintve, meghajlunk a nemes törekvés előtt, melylyel Vass az akkori nehéz viszonyok között egész életét annak szentelte, hogy napfényre hozzon mindent, a mi magyar és lelkesítsen mindenkit, a ki a nemzet jobb jövőjét előmozdítani segít. Az Erdélyi Múzeum-Egylet s a magyar tudományos világ Vasst mindig nagyjai között fogja emlegetni.

Vass József irodalmi munkássága.

A latin nyelv ékes szókötése. A honi ifjúságnak segédkönyvül. Szeged., Grün János nyomdája. 1846. 8-r. IV. és 130 l. Második javított s tetemesen bővített kiadás Szegeden Burger Zsigmond könyvkereskedésében 1851-ben 8-r. VI és 164 l. Harmadik kiadás ugyanott 1865-ben. Toldalékul a latin és magyar költészet elemei. 8-r. 182 l.

⁹⁰ Latin-magyar szótár-irodalmunk 6. l. Latin nyelv ékes szókötése. Előszó.

⁹¹ Vassnak Cserey Druzsina: Leánykák tancsarnoka cz. munkájáról írt bírálata. Kolozsvári Közlöny 1856. évf. december 13. sz.

Toldy Ferencz: A magyar nemzeti irodalom története I. füzetének ismertetése. (Pesti Napló 1851. 406—408. és 410—416. sz.) A II. füzeté (Pesti Napló 1852. 821—824. sz.)

Magyar nyelv és nemzetiség. (Kolozsvári katolikus gimnázium 1851—1852. évi Értesítője 3—8. l.)

Béldi-kódex ismertetése. (Kolozsvári katolikus gimnázium 1852—1853. évi Értesítője 3—20. l.)

Béldi-kódex. Adalékul hazai egyetemes irodalmunk történetéhez. (Új Magyar Múzeum 1853. évf. I. k. 413—442. l.)

Adalékok Erdély kiadatlan magyar történetíróihoz. Aranka György irományaiból való közlés. I. Aranka György erdélyi útazása a régi kéziratok ügyében. II. Utazása Erdélyben, tekintettel a Magyar Nyelvmívelő Társaságra. III. Levele Benkő Józsefhez. (Új Magyar Múzeum 1854. I. k. 401—426. l.)

Husvétii határjárás Szalában. (Hetilap 1854. 38. sz. május 13. Kolozsvár.)

Nyílt levél Kóvári Lászlóhoz, Temesváry Istvánnak a kenyérmezei diadalról szóló költeménye ügyében. (Hetilap 1854. 58. sz. július 22. Kolozsvár.)

Latin-magyar szótárirodalmunk. (Kolozsvári katolikus gimnázium 1853—1854. évi Értesítője 3—19. l.)

Mutatvány Cornelius Nepos életrajzaihoz készült latin-magyar szótárból. (Kolozsvári katolikus gimnázium 1853—1854. évi Értesítője. 20—30. l.)

Levelek Kolozsvárról. Névtelenül a Pesti Napló 1855. évfolyamában. 33. sz. (július 30. Kolozsvári hírlapi viszonyok, színtársulat, iskola.) 71 sz. (szeptember 15. Kolera.) 88. sz. (október 5. Mikó Imre Erdélyi Történelmi Adatai.) 102. sz. (október 22. Színház, a református eklézsia kántori állásához kötött leányiskola megnyitása.) 113. sz. (november 5. Viala Prela biboros, bécsi nunczius kolozsvári tartózkodása.) 116. sz. (november 8. Finály-szótár.) 122. sz. (november 15. A külön erdélyi lapok szükségessége.) 128. sz. (november 22. Kolozsvárra járó magyar és német lapok számaránya.)

Dugonics András síremlékéhez. (Magyar Sajtó 1855. 36. sz. augusztus 11. sz.)

Gróf Kemény József. Névtelenül. (Pesti Napló 1855. 86. sz. október 3. sz.)

Gróf Kemény József. Nekrolog. (Magyar Sajtó 1855. 90. sz. október 17. sz.)

Erdélyi Tudományos Egylet. (Magyar Sajtó 1855. 138., 140., 145. sz.)

Két napom Gerenden 1854 október 29. és 30. (Új Magyar Múzeum 1855. I. k. 148—152. és 185—191. l.)

Újabb két napom Gerenden 1855 februárius 2. és 3. (Új Magyar Múzeum 1855. II. k. 305—345. l.)

Gróf Rhédei László naplója 1653—1657. (Magyar Történelmi Tár 1855. I. k. 213—234. l.)

Gróf Kemény József. (Kolozsvári Közlöny 1856. október 1. sz.)

Kolozsvári Múzeumunk. (Kolozsvári Közlöny 1856. 7. október 22. sz.)

Erdélyi könyvészet. (Kolozsvári Közlöny 1856. évf. október 1-től kezdődőleg az 1—6., 9., 11—12., 14—15., 17., 21., 24., 25., 37—42., 45. sz.)

Cserey Druzsina: Leánykák tancsarnoka című művének ismertetése. (Kolozsvári Közlöny 1856. 22. december 13. sz.)

Síremlékek a kolozsvári temetőben. Dr. Barra Imre és Debreczeni Márton hamvai felett. Mindkettő síremlékképével. (Család könyve 1856. 265—269. l.)

Kanizsa vára, gróf Zrinyi Miklósnak a vár ostromára vonatkozó ismeretlen levelével. (Család könyve 1856. 33—39. l.)

Magyar Múzeum Kolozsvárt. Rajzzal. (Család könyve 1856. 105—111. l.)

Bornemisza Kata levele 1674 december 23. Bonczhidáról. Közlés. (Családi Lapok 1856. I. évnegyed 13. sz.)

Magyar egyháznagyok levelei I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemhez vallásügyben.

Pálffy Tamás nyitrai püspök 1675—1679 közti levelei.

Gubasóczy János kalocsai érsek levele 1685 augusztus 21-ről.

Szelepcsényi György esztergomi főérsek 1673—1680 közti levelei. (Családi Lapok 1856. 36—37. sz.)

Kolozsvár siralmai 1699. (Új Magyar Múzeum 1856. 265—270. l.)

Pótléksorok I. Rákóczy György és Bethlen István versengéséhez. (Új Magyar Múzeum I. k. 506—524. l.)

Erdély ó rajzolata. (Kolozsvári Közlöny 1857. 28. sz. januárius 4. sz.)

Friedrich Schuler: Überblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens cz. művének ismertetése. (Kolozsvári Közlöny 1857. 34. januárius 25., 29. sz.)

Gróf Kemény József irodalmi kalászaiból közlés. A szászsebesi tanoda 1437-ben, Szászsebes városának török ostroma 1438-ban. Egy névtelen erdélyi történetírónak emléke 1458-ban. (Kolozsvári Közlöny 1857. 40., 41. februárius 15., 19. sz.)

Az erdélyi római katolikusok főtanintézete Kolozsvárt. (Kolozsvári katolikus gimnázium 1856—1857. évi Értesítője 3—23. l.)

Emlékbeszéd magyargyerőmonostori gróf Kemény József ravatala felett a gerendi sírkertben. (Kolozsvári Közlöny 1857. 96—100., 102. és 103. július 16., 19., 21., 23., 26., 30. augusztus 2. sz.)

Jégbarlangok Alsó-Fejér megyében. Mutatvány ilyczimű kézirati munkámból: Naplójegyzetek erdélyi utazásomból. Ajánlva gróf Mikes Árpád, gróf Esterházy Géza, báró Kemény László, Petrichevich-Horváth Károly vándortársaimnak. (Család könyve 1857. 177—198. l.)

Rajzolatok erdélyi útazásom naplójegyzeteiből. I. Hátszeg vidék. II. A ponori barlang. III. Krivadia. IV. Visszapillantás. V. A Boli-barlang. Két képpel. VI. Árvíz Hátszeg vidékén. (Családi Lapok 1857. 85—91., 101—105., 120—122., 140—145., 213—218., 225—230. l.)

Nemzetünk műveltsége az Árpádok alatt. A Vasárnapi Ujságtól jutalmazott pályamunka. (Vasárnapi Ujság 1857. 32—37. sz.)

Nyílt levél dr. Ötvös Ágostonhoz. Válasz Ötvös Ágostonnak, ki a gyulafejevári Batthyáni-könyvtár kézíratait ajánlja Vass figyelméne. (Kolozsvári Közlöny 1857. 63. április 28. sz.)

Sajnovics Jánosnak Budára, Benkő Miklós kollégiumi rektorhoz küldött két ismeretlen levele 1769 április 5-ről és 1769 június 6-ról, Vardoéből, a lappok földjéről, helyi viszonyokat tárgyaló ügyben. (Új Magyar Múzeum 1857. I. k. 136—146. l.)

Rajzvonalak Zalaegerszeg képéhez. I. Husvétii határjárás Székelyföldön. II. Husvétii határjárás Zalaegerszegen. Zalaegerszegi népviselet és Zalaegerszeg képével. (Napkelet 1857. 399—403. l.)

Nádor-kódex ismertetése. (Kolozsvári Közlöny 1857. 152. november 24. sz.)

Jó Nap. Imakönyv a katolikus székely nép számára. 2. kiadás. Kolozsvár. 1857.

Nyelvünk s Erdély hölgyei a XVII. században. (Erdélyi Múzeum. Almanach. 1857. 333—348. l.)

Petki Borbálának, Apafi György feleségének, Derzsi Petki János erdélyi kancellár és Kornis Kata leányának, továbbá Lónyai Annának, Wesselényi István, majd Kemény János nejeének és Kálnoki Zsuzsánnának, Mikes Kelemen nejeének, Kálnoki István leányának rövid életrajza. Petki Borbála írta, melyben Keszei János jobbágyát minden paraszt szolgálat alól felmenti. Az év valószínűleg 1651—1658 között. Lónyai Anna levele Béli Pálhoz. 1674 július 30. Gerend. Ugyanannak levele Apafi Mihálynéhoz született Bornemisza Annához. 1674 február 7. Gerend. Ugyanannak levele ugyanahhoz, fejedelemasszony válaszáat megköszöni. 1684 október 30. Perecs. Ugyanannak levele ugyanahhoz a fejedelemasszony betegségéről. 1685 február 25. Perecs. Kálnoki Zsuzsánnának levele Béli Pálnéhoz született Vitéz Zsuzsánnához. 1676. Ugyanannak levele Cserei Jánoshoz. 1679 február 23. Zabola.

Közlések Kemény József Irodalmi Kálászaiból. (Új Magyar Múzeum. 1857. I. kötetében.) Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472—94. és a budai könyvtárosok 1484—1525-ben. 116—136. és 206—214. l.) Hazai tudósaink a XV. század végén s a XVI. század elején. 241—259. és 334—345. l.) Verbőczy István emlékezete. 517—528. l.)

Örmény kútfők magyar őstörténelmi szempontból. (Kolozsvári Közlöny 1858. 26. április 1. sz.)

Mártonfi József. Életrajz, képpel. (Vasárnapi Ujság 1858. 8. sz.)
Régi hangjegyeink érdekében. (Kolozsvári Közlöny 1858. 37., 38. május 9. és 13. sz.)

Jegyzetek az üstökösök krónikájából. (Vasárnapi Ujság 1858. 49. sz.)

A kolozsvári „Latin-magyar iskolai szótár“-hoz a *b, c, p* betűk kidolgozása. (Finály-szótár. Kolozsvár, 8-r. Stein János könyvsajtója. 107—241., 642—744. l.)

Báthory István lengyel király végrendelete, jegyzetekkel. (Gróf Mikó Imre Erdélyi Történelmi Adatai III. kötetének 308—316. l.)

Gyalogi János magyar jezsuita emlékezete. (Kolozsvári katolikus gimnázium 1857—1858. évi Értesítője 3—18. l.)

Magyar várképek a XVII. századból. Képekkel. (Délbáb képes naptár 1858-ra, 82—96. l.) Nagyvárad, Temesvár. Palota, Nógrád.

Tinódi Sebestyén. Életrajz, képpel. Vasárnapi Ujság 1859. 1. sz.)

Heltai Cancionaleja egy eddig ismeretlen példányban feltüntetve. (Kolozsvári Közlöny 1859. 24., 25., 27. sz. márczius 24., 27., április 3. sz.)

Közlések gróf Kemény József Irodalmi Kalászaiból. (Új Magyar Múzeum 1859. I. k.) — Frölich Dávid s néhány nevezetesebb egykorú emlékezete 1639-ből. 384—395. l. — I. Rákóczy György születése. 396. l.) — Dobó István s Ferencz, Lóránffy Mihály s Zsuzsanna emlékezetök 1640-ben. 396—403. l. — Magyarország siralmas állapota 1641-ben. 403—404. l. — Begedi Nyári Bernát emlékezete 1649-ből. 404. l. — Magyarok külföldieskedési hajlamai 1655-ben. 405—406. l. — 1860. II. köte. Melotai Nyilas István emlékezete 1680-ból. 52—54. l. — Csúzi Cseh Jakab emlékezete 1682-ből. 54—55. l. — Lisznyay Kovács Pál emlékezete. 56—61. l. — Bercsényi Miklós emlékezete 1685-ből. 174—176. l. — Szathmárnémeti Mihály emlékezete 1686-ból. 176—178. l. — I. Apafi Mihály emlékezete 1690-ben. 178—180. l. — Apor István emlékezete 1695-ből. 181—182. l. — Egy adat szellemi állapotainkból a XVII. század végén. 180—181. l.

Regényes tájképek Al-Csíkban. Tanulmányi jegyzetek székelyföldi utazásomból. A Szent-Anna tava. A torjai kénbarlang. Bálványos vár. (Kolozsvári katolikus gimnázium 1858—1859. évi Értesítője 3—17. l.)

Életrajzok. (A Szent István Társulat Egyetemes Magyar Encyclopediájának I. és III. kötetében. 1860—63)

A Dunántúli nyelvjárás. A Magyar Tudományos Akadémia által jutalmazott pályamunka. (Magyar nyelvészet 1860. 63—163. l. Külön is megjelent Pesten, Emich Gusztáv könyvkereskedésében. 8-r. 103 l.)

Egy időszak a nemzet műveltségtörténetéből. A budapesti királyi egyetem által jutalmazott pályamunka. Kézirat.

Aujouk és műveltségünk. A budapesti királyi egyetem által jutalmazott pályamunka. (Budapesti Szemle 1861. 2—66. és 242—302. l.)

Cornelius Nepos Életrajzai Iskolai használatra szánt szövegkiadás.

Hozzá: Kézi szótár Cornelios Neposhoz. Pest, 1861, Lampel Róbert kiadása. 8-r. VIII + 317 l. Második kiadása 1863-ban ugyanott. VIII + 104 és XII + 298 l. Harmadik kiadása 1867-ben ugyanott. VIII + 101 és XII + 274 l. Negyedik kiadása 1870-ben ugyanott. A szótár 250 l. Azóta Pfeiffer Antal átdolgozásában hetedik kiadását éri. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) könyvkereskedése. 1901. 8-r. X + 115 + 219 l.

Erdélyi magyar levelek a XVII. századból. Vasárnapi Ujság 1861. 43., 45., 46., 52. sz.)

Szabó János apát. Életrajz, képpel. (Vasárnapi Ujság 1861. 46. sz.)

Benkő József. Életrajz, képpel. (Vasárnapi Ujság 1861. 52. sz.)

*Kenessey Albert: Hajózási műszótár című művének bírálata. Akadémiai megbízatás. Kézirat.

Hazai és külföldi iskolázás az Árpád korszak alatt. A Magyar Tudományos Akadémia által jutalmazott pályamunka. Budapest, 1862. Eggenberger F. akadémiai könyvtáránál. 8-r. 1—126 l.

*Egy időszak rajzolata az egyetemes történelem ó-korából. Kézirat.

Veress József emlékezete. (Korunk 1862. 15., 16., 17. sz. Kolozsvár.)

Múzeum Egyletünk érdekében. (Korunk 1862. 176., 177. sz. Kolozsvár.)

Kritikai dolgozatok. Névtelenül.

Zeynek úr Erdélyt utazza. (Korunk 1862. 157. sz.)

Egy újabb Zeynek, de más kiadásban. Földrajzi botlások Vincze Paulin: Magyarország földrajza, tanodai s magánhasználatra című munkájában. (Korunk 1862. 165. sz.)

Erdély a rómaiak alatt. Az Erdélyi Múzeum-Egylet által a Haynald-díjjal jutalmazott pályamunka. Kolozsvár, 1863, Stein János könyvnyomdája. 8-r. XIV + 196 l.

A kenyérmezei diadal verses krónikájának ügyében. (Vasárnapi Ujság 1863. 4. sz.)

Gáspárik Kázmér váci nagyprépost és kanonok emlékezete. (Magyar Sion 1863. 303—400. l.)

Kemény János fejedelem kéziratai. A fejedelem kétszázados emlékezetének szentelve. Kézirat. (A kegyesrendiek budapesti könyvtárában.)

Kis-baczoni Benkő Károly emlékezete és Kis-baczoni Benkő Károly kéziratgyűjteménye. (Korunk 1863. 75—79. sz.)

Kisdi Benedek egeri püspök s a kassai Akadémia kétszázados emlékezete. (Magyar Sion 1863. 31—37. és 110—128. l.)

Adalékok a magyar nyelvjárastanhoz. I. közlemény. Kapnikbánya és vidékének nyelvjárása. (Nyelvtudományi Közlemények 1863. 362—380 l.) II. közlemény. Pótléksorok a háromszéki nyelvjáráshoz. (Nyelvtudományi Közlemények 1864. 1—18. l.)

Béla király névtelen jegyzőjének kora. A budapesti királyi egyetem által jutalmazott pályamunka. Pest, 1864. Kugler Adolf nyomdája. X + 93. l.

Emléklapok Kolozsvár előkorából. (Korunk 1864. 134—141. és 144—147. sz. Külön is megjelent Stein János könyvnyomdájában Kolozsvárt. 8-r. 1—50 l.)

Észrevételek Takács Menyhért: Magyar részesülők című értekezésére. (Nyelvtudományi Közlemények, 1864. 230—233. l.)

Ósegyház és ősnymatok. (Magyar Sion 1865. 426—441. l.)

* Bájos Hátszeg vidék Erdélyben. Kézirat.

* A magyar középkori történelem egy fontos kérdése önállólag feldolgozva. Kézirat.

Kalászat az erdélyi egyháztörténelem mezején. Vallási kiváltság levelek. (Magyar Sion 1867. 415—426. és 497—513. l.)

Erdély országgyűlései a vajdák alatt, 1002—1540-ig. Pest, Pfeifer Ferdinánd bizománya, 1869. 8-r. 101 l.

* Magyarország s melléktartományai címereinek története. (Említi a Századok 1869. 68. l.)

(Kolozsvár.)

Dr. Biró Venczel.

* Jelzett kéziratok nem voltak kinyomozhatók.

A „mintha“ filozófiája, vagy: a fikciók szerepe szellemi életünkben.

— Második, befejező közlemény. —

2. Vaihinger tanának bírálata s az ismeretelmélet néhány főkérdésének megvilágítása.

Kétségtelen tényként állapítható meg, hogy az u. n. fikciók, azaz a tudatosan hamis fogalmak, igen nagy szerepet játszanak az ember tudományos és erkölcsi életében. A matematikai tudományokban lépten-nyomon találkozunk olyan fiktív fogalmakkal, a melyek nélkül a matematika meg nem élhet. Ott van pl. a végtelen nagy, a végtelen kicsiny fogalma, vagy ott vannak az imaginarius és irracionális mennyiségek — ezek a fogalmak egytől-egyig ellentmondanak önmaguknak, tehát hamisak s így fikciók, melyeket az ember csak gondolkozásának segítőeszközeiül használ. Vagy ott van a geometriának azon eljárása, mely szerint a görbe vonal számtalan egyenes vonalból állónak képzeltek s a kör úgy tekintetik, mint számtalan kis szögből álló sokszög. Vagy a fizika atom-fogalma, mi egyéb, mint fikció? hiszen manapság már mindenki tudja, hogy a természetben nem találunk sehol atomot, de nem találunk anyagot sem, erőt sem, aethert sem. Tehát úgy az atom, mint az anyag, az erő, az aether fogalma tiszta fikció. Ilyen fikció a szociológusok egy részének azon állítása, hogy a társadalom nem egyéb, mint egy nagy szervezet, organizmus, melynek a különböző osztályai az organizmus szervei gyanánt tekintendők. Ilyen fikció a Smith Adámé, a ki minden emberi cselekedet rugójául az egoizmust tekintvén, az egoizmus szempontjából tette vizsgálat tárgyává az emberi gazdaság és társadalom egyes jelenségeit. Es ezen fikció segítségével valóban sok helyes és fontos törvényt sikerült megállapítania.

De nemcsak az ember elméleti tevékenysége van tele fikcióval, hanem lépten-nyomon találkozunk ilyenekkel a gyakorlati élet terén is. Leggyakoribb a fikció a jogi élet mezején, a hol a római jog végérvényesen megállapította a fikció elméletét s a hol a fikciótevékenység valóságos virágkorát élte. Az erkölcsi élet terén is számtalan sok a fikció; ilyen fikció pl. „az erkölcsi világrend“, a melynek értelmében úgy kell cselekednünk, *mintha* cselekedeteink egy transcendens erkölcsi rendnek lennének alávetve. Ilyen fikció a magyar szent korona elmélete is: minden magyar nemes úgy tekintendő, *mintha* a magyar szent koronának tagja volna. A vallási élet terén is gyakran találkozunk fiktív fogalmakkal és képzetekkel, a melyeknek vizsgálata a teologus és vallásbölcész feladata

És mégis — daczára annak, hogy a lélek fikzios tevékenysége oly nagy szerepet játszik az emberiség szellemi életében, a logikai és ismeretelméleti munkák szinte teljesen figyelmen kívül hagyták a fikció tárgyalását s legtöbb logikus csak éppen, hogy nevét említette. Kivételt az újabb logikusok s közöttük is csak *Lotze*, *Herbart* és *Lange* tesznek, a kik e fontos szellemi tevékenységet többé-kevésbé beható elmélkedés tárgyává tették. Az egész fikció-elmélet kidolgozása *Vaihingernek* köszönhető, a kinek kutatásai tényleg sok új szempontot ajándékoztak úgy az ismeretelméletnek, mint a logikának s különösen a logika módszertani részének. *Vaihinger* érdeme, hogy a fikciók rendszerével, természetével s kétségtelenül nagy fontosságával megismertetett s ösztönzést adott e téren a további kutatásra.¹

Módszertani tekintetben különösen értékeseknek kell tartanunk azokat a kutatásokat, a melyek a hipotézis és a fikció között levő nagy különbségnek megállapítására vonatkoznak. *Vaihinger* maga is elismeri ugyan, hogy a határ fikció és hipotézis között rendkívül szétfolyó, de másfelől annál erőteljesebben hangsúlyozza azokat a jellemvonásokat, a melyek alapján a kettő között levő tagadhatatlan különbség megállapítható. Ezen fejtegetések által mintegy előkészítették az útja annak, hogy mindazok a férfiak, a kiknek tudományos működésük közben hipotézisre és fikcióra van szükségük problémáik megoldására, úgy a hipotézist, mint a fikciót *tudatosan* alkalmazzák a felvetett kérdések vizsgálata közben és világos *tudatával* bírjanak annak, hogy mely esetben alkalmazzák a hipotézist és mely esetben a fikciót. E két logikai képlet alkalmazásának tudatossága pedig rendkívül fontos, különösen, ha meggondoljuk, hogy úgy a természettudományok, mint az u. n. szellemi tudományok terén, igen sokszor felcseréltetik a két metódus s a hipotézis igen gyakran fikciónak, a fikció pedig hipotézisnek tekintetik. Így pl. a természet-tudományra nézve nem közömbös dolog, hogy vajjon az atom, az aether, az erő stb. hipotézisek-e vagy sem. Mihelyt ezeket a fogalmakat, illetve ezen fogalmak által jelölt dolgokat hipotéziseknek vesszük, a világképünk azonnal megváltozik s a valóságról alkotott nézetünk tősgyökeres korrekcióra szorul. Éppen így áll a dolog az erkölcsstanban is a szabadság kérdésével. Mihelyt a szabadság létező valóságul tekintetik, átalakul az erkölcsstan egész karaktere.

Nem kevésbé értékes s a logika szempontjából kiváló fontosságú a lélek fikzios tevékenységének, mint önálló módszerei tevékenységének, hangsúlyozása. A dedukció és az indukció mellé harmadikul a fikciót veszi föl *Vaihinger* s ezáltal a logikai módszertant háromtagúvá bővíti ki. Ezen kibővítés — úgy tetszik nekem — bizonyos tekintetben csakugyan indokolt. De csak bizonyos tekintetben. Nem tartom u. i. indokoltnak azt, hogy a fikció az indukció és a dedukció mellé, mint *egyenlő értékű* módszeres eljárás vétessék fel. Meg kell gondolnunk azt a körülményt, a mely szerint

¹ Mennyire el volt hanyagolva a fikcióknak ismerete az eddigi logikákban, semmi sem mutatja világosabban, mint az a tény, hogy *Eisler* nagy filozófiai szótárában a *fikció* czímszó alatt csak ennyit olvasunk: „Fictionen (wissenschaftliche. heissen Annahmen, die wir nur zu heuristischen Zwecke machen. Vgl. Hume Treat. II. scđ 4; Lotze, Er. d. Log. S. 87.“ — *Mauthner* szótárában (Wörterb. der Phil. — Megjelent 1910-ben.) még a czímszóval sem találkozunk. Nem találtam meg a szót a *Kirchner*-féle szótár 3. kiadásában sem.

a fikció csak segítő eszköze a gondolkozásnak, csak a rendszeres miveletet könnyíti meg, illetve teszi lehetségessé, tehát mintegy *segítő módszere* a dedukciónak és az indukciónak a nélkül, hogy ő maga egymagában, saját erejére hagyatva, alkalmazható lenne. A míg a dedukció és indukció a tudományos kutatásnak önálló módszerei, a melyek nélkül tudományos miveletet végrehajtani képtelenek vagyunk, addig a fikció csak olyan kisegítő tevékenység, a mely szorultságunkban alkalmazható, de nem minden esetben alkalmazandó. A fikció tehát, mint harmadik módszeres tevékenység, kisegítő jellemmel bír.

A fikciónak módszertani fontossága különösen az ismeretek *feltalálása* terén nyilvánul meg, azaz: a fikció, mint módszertani tevékenység, *heurisztikus* eszközül tekintendő. E tényből magyarázható meg a fikciónak a hipotézissel való összezavarása: úgy a hipotézis, mint a fikció az ismeretek feltalálásának eszköze s így tagadhatatlanul induktív jellegű.

A matematikai tudományok terén is ilyen heurisztikus értékkel bír a fikció, t. i. reá segíti a gondolkozást bizonyos feladatoknak megfejtésére. Mihelyt azonban a megfejtés készen van, a felállított és segélyül hívott fikció is értékét veszíti. A míg tehát a hipotézis nem pusztán segítő eszköz, mert hiszen az igazolt hipotézis tudományos készletünknek szerves alkotó részévé válik, addig a fikció pusztán csak annyi értékkel bír, a mennyire valamely feladat megoldására segítségünkre szolgál. Vagy röviden szólva: a hipotézisnek, ha a verifikáció próbáját kiállotta, önértéke van; a fikciónak ellenben csak haszonérték tulajdonítható.

És e ponton felfogásunk *toto coelo* különbözik és eltér Vaihinger felfogásától. Vaihinger is világosan látja, hogy így fejezzem ki magam: a hipotézisnek *előkelőbb* tudományos karakterét, de sehol sem domborítja ki, sőt ellenkezőleg, nagy hajlandósággal bír, a hipotézist és a fikciót a tudomány szempontjából egyenlő értékűnek jelenteni. Mindkettőnek csak haszonértéket tulajdonít, holott érték dolgában a kettő között mélyrehatóbb különbség állapítható meg. A fikció u. i. pusztán *eszköz* a mi tudományos kutatásunk elősegítésére; a hipotézis ellenben tudományos kutatásunknak *célja*, a melynek szolgálatában állhat a fikció is. A hipotézis és a fikció között ezek szerint olyan viszony van, mint a cél és eszköz között. A magasabb érték, a mint tudjuk, mindig a célnak tulajdonítandó, az eszköznek csak eszközi értéke van, azaz banuzos haszna. Ha a célt elértük, az eszközt bátran félretehetjük, miután azt, a mit szempontukból értékesnek ítéltünk arra, hogy eszközeinkkel megvalósítsuk, tényleg meg is valósítottuk: a célt elértük. A megvalósított, az elért cél már most önmagában véve is önértékkel bír, ha esetleg más célokkal, talán a legfőbb céllal összehasonlítva, csak eszközi értéke, alárendelt becse is van.

Vaihinger ezt az értékbeli különbséget a hipotézis és a fikció között nem hangsúlyozza olyan mértékben, a milyen mértékben a különbség fontossága megkövetelné. Általában véve konstatálhatjuk, hogy Vaihinger tulságos nagy értéket tulajdonít a lélek fikciós tevékenységének, sőt bátran kimondhatjuk, mert hiszen a dolog így áll: *Vaihinger minden értéket a lélek fikciós tevékenységének tulajdonít; úgy tekinti a léleknek ezen funkcióját, mint minden teoretikus és praktikus, tudományos és gyakorlati értéknek forrását.* A míg a fikciónak módszertani jelentőségét vizsgálja s különböző fajtáit szedi rendszerbe, addig teljesen egyetérthetünk fejtegetéseivel. Mihelyt azonban a tulajdonképeni logika,

ismeretelmélet és dialektika terére lép s e tudományok körébe eső kérdéseket fejteget, kutatásai ingatag talajon épülnek s nélkülözik úgy a kellő óvatosságot, mint a kellő mélységet. Túlságosan egyoldalú lélektani, sőt mechanikai álláspontja lehetetlenné teszi azt, hogy az ismerés folyamatát behatóbb elemzés tárgyává tegye s csakugyan *logikai* kutatásokat végezzen. Fejtegetéseiben látjuk ugyan a hüvelyt, a melyben a *λόγος* megvalósul, de magát a *λόγος*-t hiában keressük: úgy eltűnt a folyamat ágaiban, mintha nem is lett volna ott soha.

Vaihingernek pszichológiai, illetve biológiai álláspontjában kell keresnünk annak okát, hogy a fikcióra vonatkozó fejtegetéseiből leszűrt ismeretelmélete, éppen a legfőbb pontokban nem állja ki a szigorú kritika próbáját. Kétségtelen dolog, hogy az ismerés problémájának van *lélektani* oldala is, a mely az ismerés *keletkezésének* kérdésére keres feleletet: azt vizsgálja, hogy miként keletkezik a kép, milyen lelki tevékenységnek produktuma; miként keletkezik a *fogalom*; miként folyik le a lélekben az *ítélés* procezzusa; a léleknek milyen fajta tevékenységén alapul a *szillogizmus*, az *indukció* és *analízis*, a *dedukció* és *szintézis*. Amde ez csak egyik része a problémának. Bármily aprólékos részletéig is tudjuk követni a fogalom, az ítélés, az analízis, a szintézis folyamatait, míg az által nem jutunk abba a helyzetbe, hogy a fogalom és ítélés stb. procezzusában megvalosuló *tartalom*, *jelentés* vagy görög kifejezést használva: *λόγος* értéke felett döntenünk tudjunk. A lélektani elemzés szükséges és elengedhetetlen, de még sem elegendő, a mint azt Kant óta minden filozófiával foglalkozónak tudnia kellene. Az ismerés alkatának ismerete csak *jelentés-tani elemzéssel* állapítható meg.²

Az ismeretelmélet, mint önálló tudomány, az utóbbi idők produktuma lévén, szinte természetes dolog, hogy feladatával, céljával s főleg kutatásának módszerével még nincsen teljesen tisztában s éppen ebből kifolyólag vizsgálatai a bizonytalanság hatását gyakorolják. Vannak olyan művelői e tudományágnak, a kik a *lélektani* módszer alkalmazásával keresik a feleletet s nem veszik észre, hogy a módszer segítségével csak a keletkezés és a folyamat kérdései oldhatók meg, de az ismerésnek speciális jellemvonása vagy *alkata*, meg nem állapítható. (Ide számítható első sorban *Wundt*, azután *Lipps*, *Heymans*, *Höfding*, nálunk *Brassai*, még előbb *Mihályi Károly*, ki az Akadémiában tartott egyik felolvasásában kísérlette meg ismeretelméleti kérdésre felelni lélektani alapon.) Vannak ismét olyan filozófusok, a kik az ismeretelméletet a *biológiával* kötik össze (*Avenarius*, *Mach*, a *pragmatizmus*) s az ismerést csak annyiban tekintik értékesnek, a mennyiben hasznot hajtó. Ez a felfogás amerikai talajon fakadt s szülőházát csakugyan nem tagadhatja meg. A legútszélibb utilizmus hajtása az a filozófiai irány, a mely helytelen álláspontokról helytelen megoldásokra jut. Vannak végül olyan művelői az ismeretelméletnek, a kik azt a metafizikától teszik függővé s az ismeretelmélet és metafizika viszonyát megfordítani szeretnék, nem a metafizikát tévéen függővé az ismeretelmélettől, hanem az ismeretelméletet a metafizikától, a mi láthatólag a való viszonynak teljes megváltoztatása. (Ideszámítható az egész *új-thomizmus*, valamint a francia *Bergson* és követői.)

² *Böhm Károly*: „A megértés, mint a megismerés középponti mozzanata” cz. ismeretelméleti tanulmánya. Megjelent az Akadémiánál 1910-ben.

Egy legújabb filozófiai irány pedig a tárgyhoz nem illő nagy apparátussal az ismeretelmélet lehetetlenségét igyekszik kimutatni, azzal érvelvén, hogy az ismeretelmélet maga is az ismerési funkció tartalma s így tulajdonképpen már feltételezi annak érvényességét, a mit keres. Legyen szabad itt egyszerűen reámutatnunk ez irány egyik vezetőférfiának Leonard *Nelsonnak* művére, a melyben „Allgemeine Beweis der Unmöglichkeit der Erkenntnistheorie“ cím alatt a következő szavakat olvashatjuk: „Az ismeretelmélet — az általános nyelvhasználat szerint — az a tudomány, a melynek feladata az ismeret objektív érvényességének kutatása általában. E feladat feltevése előfeltételezi azt, hogy az ismeret objektív érvényességében kételkedünk, azaz, feltételezi azt, hogy az ismerés objektív érvényessége egy probléma. Én már most azt állítom, hogy ennek a problémának tudományos megoldása lehetetlen. Ha felvesszük u. i., hogy van egy kritérium, a mely e probléma megoldására szolgál, ez a kritérium ismét maga is egy ismeret vagy nem ismeret. Tegyük fel, hogy ismeret. Akkor éppen ennek a problémának a körébe tartozik, a melynek érvényességét éppen az ismeretelmélet akarja eldönteni. A kritérium tehát, a mely a probléma megoldására szolgál, nem lehet ismeret. De hogy a probléma megoldására szolgálhasson, *ismertnek* kell lennie; azaz magának is az ismeret tárgyának kell lennie. Am, hogy vajjon ezen ismeret, a melynek tárgya a kérdéses kritérium, érvényes-é, ezen kérdésnek el kell döntetnie, mert a kritérium csak akkor alkalmazható. De ezen döntésre már a kritériumnak alkalmaztatnia kell. Az objektív érvényesség megokolása tehát lehetetlen.“³

A Nelson ellenvetése tarthatatlan s szofista-jellege nyilvánvaló. Mi az ismerést *tárgyúl* tekintjük s mint objektív létező dolgot teszszük vizsgálat tárgyává, minden előfelvétel vagy dogmatikus elfogultság nélkül. Mi az ismerésnek strukturáját akarjuk megismerni a nélkül, hogy az ismeret értéke vagy érvényessége felett ítéletet akarnánk mondani. Ha már az ismerésnek alkatát megállapítottuk, akkor természetesen feleletet nyertünk arra a kérdésre is, hogy mi tulajdonképpen az ismeret? mit teszünk akkor, a mikor megismerünk? E kérdésekre adott felelet után fel lehet vetni azt a kérdést is, hogy mennyiben *érvényes* ez a mi ismeretünk és miben áll érvényessége? Szóval az érvényesség kérdése a legutolsó kérdés, a melyre az ismeretelmélet feleletet ad, miután a megelőző kérdésekre már kielégítő feleletet adott. Az ismerés maga egy *tény*; éppen olyan *tény*, mint a látás, hallás, szaglás stb. Ezt a *tényt* megakarjuk ismerni, alkatával tisztába akarunk jönni s ezt megtehetjük minden előzetes felvétel vagy dogmatikus állásfoglalás nélkül. Hogy azután az ily módon megismert ismerés mennyiben érvényes vagy egyáltalában érvényes-é, ez egy egészen más kérdés. Éppen így mellékes kérdés egyelőre, hogy vajjon az az ismerés, a melylyel az ismerést megismerjük, érvényes-é? Ez a kérdés is elintézészt nyer majd az ismerés érvényességének kérdése által.

³ *Nelson* könyvének czime: „Über das sogenannte Erkenntnisproblem.“ Göttingen 1908. A könyvnek bő ismertetése és kritikája jelent meg A. Höfler tollából a *Zeitschrift für Philosophie u. phil. Kritik* 137. kötetének 1. füzetében (1910. évfolyam). Ugyanezen kérdéssel foglalkozott Nelsonnak egy másik, rövid értekezése, a melyet 1911-ben tartott bolognai, filozófiai kongresszuson olvasott fel s u. az évben adott ki „*Die Unmöglichkeit der Erkenntnistheorie*“ czimen, (Göttingen 1911.)

E különböző felfogásokkal szemben már most a mi álláspontunkat a következőkben körvonalozhatjuk. Hogy a legutolsó felfogással kezdjük, a mi véleményünk és meggyőződésünk szerint az ismeretelmélet nemcsak nem lehetetlen, hanem feltétlenül szükséges is, ha azt akarjuk, hogy ismerésünk teljesen szabályozott és öntudatos mivelet legyen. Az ismeretelmélet lehetséges tudomány, a mint azt a történet mutatja, mert hiszen van tárgya, a melyet megismerni képesek vagyunk.⁴ Egyetlen egy tudománynak sincs oly közvetlen, de éppen azért oly absztrakt tárgya, mint az ismeretelméletnek.

A mi pedig az ismeretelméletnek *jellemét* és *módszerét* illeti, erre nézve, szemben a felemlített különböző nézetekkel, jegyezzük meg a következőket.

Az ismeretelméletnek a lélektanban való sorolása és iktatása az ismeretelmélet jellemének félreismerésén alapúl. Az ismerés alkatát kell vizsgálat tárgyává tennünk és nem a formáját, nem a folyamatát s következésképpen nem a lélektani módszert és elemzést kell alkalmaznunk, hanem a *Böhm* által találóan *jelentéstani elemzésnek* nevezett módszert. Nekünk az ismerés jelentésével kell tisztában jönnünk. Az ismerés keletkezésének és processzusának kérdését igazítsa el a lélektan, a melynek körébe a probléma tartozik. A jelentés vizsgálata azonban már a mi feladatunk.

És *csak* a jelentéstani alkatnak vizsgálata az ismeretelméletnek feladata. Mihelyt az ismerés processzusát tesszük kutatás tárgyává, azonnal a lélektan területére léptünk; mihelyt azokat a formákat vizsgáljuk, a melyeken az ismerés megnyilvánúl, azonnal logikai munkát végzünk; mihelyt az ismerés aktusának tartalmát vesszük rendre, azonnal a metafizikai határain járunk. Ismeretelméletet csak akkor produkálunk, ha az ismerésnek jelentéstani alkatát tesszük kutatás tárgyává. Az ismeretelméletnek ezt a szoros és végre pontos körülhatárolását *Böhm*nek köszönhetjük, a ki alább idézett akadémiai értekezésében a disciplinának körvonalait megrajzolta.

Helytelen módszerrel él ezek szerint a berlini egyetem kiváló tanára, kinek az ismeretelmélet egyik legujabb összefoglalását és jellemzését köszönhetjük, *Alois Riehl*, a mikor az ismeretelmélet tárgyául „a tudományt a maga tartalma tekintetében“ állítja s feladatául tekinti a tudás forrásának vizsgálatát s jogosultsága fokának megállapítását.⁵ Ámbár készséggel elismeri, hogy a filozófiának alaptudománya az ismeretelmélet és nem a metafizika.

Helytelen módszert követ a *Philosophie des als Ob* írója is, a mikor a gondolkozás mehanikájára akarja alapítani az ismeretelméletet, sőt nagyrészen egyenesen a gondolkozás mehanikáját állítja ismeretelméletül. Holott a két dolog teljesen különböző. A gondolkozás mehanikájának megállapítása a lélektan feladata. Tisztán a fiziológia alapján próbálta azt összeállítani a kiváló német fiziológus, *Max Verworn*.⁶ Kísérlete

⁴ Külömben Nelson ellenvetésére felelhetnénk *Platonnak* egy mondásával is: „a ki azt állítja, hogy nincsenek igaz ítéletek, ez által éppen egy ítéletet mond, a mely igényt tart az igaz jelzőre s tehát ellentmond saját magának.“ *Platonnak* ezt a tételét fel is használja *Cohn: Voraussetzungen und Ziele des Erkennens* cz. művében (ld. 2. s köv. lapokon). Megjelent a mű 1908-ban.

⁵ „*Kultur der Gegenwart*“ cz. vállalat I. Theil, Abtheilung VI. (Systematische Pphilosophie) kötetében: „*Logik u. Erkenntnistheorie*“ cz. tanulmánya.

⁶ „*Die Mechanik des Geisteslebens*“ cz. kis műve, mely Teubnernél jelent meg a „*Natur u. Geisteswelt*“ cz. vállalatban (200. kötet) 1907-ben. Azóta a 2-ik kiadás is napvilágot látott.

azonban sikertelen maradt, a mi egészen természetes is, ha meggondoljuk, hogy a lélektan törvényei nem azonosíthatók a fiziológia törvényeivel, mert amazokban foglaltatik egy olyan plusz-mennyiség, a milyent amazokban hiában keresünk. Bármint álljon is a dolog, annyi kétségtelen, hogy a gondolkodás mechanikájára ismeretelméletet építeni nem lehet. Nem sikerült az Steinthalnak sem, a kit Vaihinger követ és nem sikerülhetett magának Vaihingernek sem.

Vaihinger felfogása a legtöbb ponton a pszichológián alapszik, de pszichologizmusa igen sokszor biologizmussal párosul, a minthogy a biologizmus is mindig pszichologizmusban végződik. A biológia ugyan teljes részletességgel köteles vizsgálni mindazon tüneteményeket, jelenségeket, a melyek az élő organizmusban megnyilatkoznak, ámde ez még nem ad neki jogczímet arra is, hogy a gondolkodás folyamatának jelentéséről mondjon ítéletet. A gondolkodás módszerére nézve talán adhat felvilágosító utasításokat, de a jelentéstani vizsgálatban szerepe nincsen. Mihelyt az ismerés jelentését kezdi vizsgálni, azonnal megszűnik biológia lenni s köteles oly módszerrel élni, a mely módszer az ismerés jelentésének megfelel. A módszerek összezavarása s illetéktelen területen való alkalmazása a tudomány kárára van.

Talán kissé hosszasan időztünk e tárgynál, de indokolja ezt az a bizonytalanság, a mely az ismeretelmélet tárgyát, módszerét és jellemét illetőleg bátran általánosnak mondható a filozófia irodalmában. De indokolja azt az a körülmény is, mely szerint Vaihinger tanának beható kritikája a mi ismeretelméleti álláspontunk felmutatása nélkül lehetetlen volna. Mert hiszen Vaihinger ismeretelméletének hiányai, helytelen szempontjai egytől-egyig az ismeretelmélet jellemének és módszerének félreismerésén alapulnak, mint a hogy ezen a végzetes félreismerésen alapulnak mindazok az epistemológiai irányok, a melyek vagy a lélektan vagy a biológia, vagy valamely misztikus metafizika álláspontjáról törekednek megoldani a filozófiának s általában véve minden tudományos kutatásnak középpontjában álló nagy problémát.

Vaihinger ismeretelméleti álláspontjának kritikája után áttérhetünk már most az ismeretelméleti megállapításának vizsgálatára.

A „mintha“ filozófiájának írója képzeinknek világát, ismeretelméleti szempontból csak eszköznek tekinti gyakorlati célok megvalósítására. Gondolkodásunk, ismerésünk, gondolataink és ismereteink csak annyiban bírnak értékkel, a mennyiben organikus-biológiai eszközökül szolgálnak arra, hogy a külső, tárgyi világban eligazodhassunk s annak folyamatait előre kiszámíthassuk. Szóval: gondolkodásunk és ismerésünk értéke pusztán *haszonérték*; annyit ér minden gondolatunk és minden ismeretünk, a mennyit használ. Vaihingernek ez az álláspontja teljesen azonos a pragmatizmusnak álláspontjával: mindkettő csak eszközt lát az ismeretekben s hasznossági szempontok szerint méri az igazságot. Mindkét felfogás éppen ezért méltón nevezhető *ismeretelméleti utilizmusnak*, mert hiszen az igazságnak csak haszonértéket tulajdonít. A gondolkodás csak egy közvetítő szerepet játszik a valóság és a cselekvés között. A valóság u. i. Vaihinger szerint csak az érzéketlen anyag; ezenfelül és ezenkívül, a mi látszik, csak elménk toldaléka s tehát fikció. A mit érzékelünk, azaz látunk, hallunk, tapintunk stb., az az igazi és egyedüli valóság. A képzetek, gondolatok, ismeretek világa csupa fikció s tehát nem — való.

Vaihingernek ez a tana részünkről a leghatározottabb és legélesebb ellentmondásra talál. Már a kiindulási pont helytelen, a mikor szerzőnk a gondolkodás *célját* keresi és kutatja, mielőtt tisztába jött volna azzal, hogy mit is kell értenünk gondolkodás és megismerés alatt; mielőtt megvizsgálta volna, hogy vajon gondolkodás és megismerés egy és ugyanazon jelentéssel bír-e, vagy pedig különbséget kell tennünk a kettő között, a mint némely filozófus állítja? Mert ha ezen kérdéseket behatóan tárgyalta volna, talán egészen más eredményre jut vala a gondolkodás *célját* illetőleg is és talán belátta volna azt is, hogy a gondolkodásnak, illetve mondjuk helyesen: az ismerésnek nemcsak eszközi s tehát haszonértéke van, hanem az igazság önértékkel bír.

Mert nem oszthatjuk a szerzőnek azon véleményét sem, hogy az ismeretelméletnek faladata a mi képzetvilágunknak gondolkodási eszközökre való felbontása lenne. Az ismeretelméletnek egyáltalában semmi köze sincs ahoz, hogy a gondolkodásnak miféle eszközök állanak rendelkezésére, s még kevésbé képezheti feladatát ilyen gondolkodási eszközöknek megállapítása. Az ismerés formáinak, módszerének, műveleteinek vizsgálata és megállapítása, kizárólag a logika feladata. Az ismeretelmélet pusztán az ismerés jelentéstanát s ezzel a jelentéssel összefüggő kérdéseket tárgyalja és ezen tárgyalás közben nem vezérli semmiféle *teleologiai* szempont, hanem pusztán a jelentés elemzésére szorítkozik. A teleologiai szempontnak első érvényesülésével Avenárius és Mach ismeretelméletében találkozunk, a hová pedig a biológiából került. Vaihinger biológizmusa is szüksézként vezetett a czélszerűségi szempontnak alkalmazására, a mely szempontból a gondolkodás természetesen csak eszköz lehet az egyén és a faj fentartására. Ezen szempontnak alkalmazása az ismeretelméletben valóban a lélek fiktív tevékenységének köszönhető. Ez a szempont csakugyan fikció: úgy kell tekintenünk a gondolkodást, illetve megismerést, *mintha* eszköz lenne életünk és fajunk fentartása érdekében. Ez a fikció pedig nem Vaihingernek, nem is Machnak vagy Avenariusnak köszönhető, hanem az angol Hume-nak, a ki egész képzetvilágunkat a természet szolgálatában levőnek hirdette s tulajdonképpen előfutója volt a biológizmusnak.⁷

A czélszerűségi vagy teleologikus szempontnak alkalmazása lehet ugyan heurisztikus értékű, de egyetlenegy tudományra nézve sem engedhető meg, hogy annak tárgyát kizárólag ilyen szempontból tegyék vizsgálat tárgyává s úgy tüntessék fel az egyes jelenségeket, mint hogyha azok valamely *czél felé* törnének s hivatásukat valamely cél elérésében találnák föl. Az ilyen jellegű vizsgálat tagadhatatlanul egyoldalúságra vezet s a tárgy természetére nézve semmiféle felvilágosítást nem nyújt. Az ismeretelméleti vizsgálódások is helytelen úton haladnak, ha az ismerést pusztán eszköznek tekintik valamely célnak elérésére. Egészen bizonyos dolog, hogy azok, a kik életüket az ismerésnek szentelték, soha, talán egy pillanatra sem gondolták azt, hogy az az ismeret, a melyet ők nagy fáradsággal megszerettek, eszköz a külvilág eshetőségeinek kiszámítására. Sőt ellenkezőleg a tudásnak és megismerésnek igazi férfiai az ismerést magát mindig öncélnek tekintik, soha sem látnak benne hétköznapi eszközt; nem hasznát

⁷ Erre nézve lásd: *Husserl*: *Logische Untersuchungen* I. kötet 194. s köv. lapjain a gondolkodás ökonomiájáról szóló fejtegetéseket.

tekintik az igazságnak, hanem önértékéért becsülik nagyra. Mindaddig tehát, a még teleologikus szempontot alkalmazunk az ismeretelméleti kutatásokban és a gondolkozást csak eszközül tekintjük, le kell tennünk arról a reményről, hogy az ismerést a maga tiszta, valóságos *jelentésében* megismerhessük. Az ismerésnek feltétlenül van haszna is, hiszen a tudomány hatalma által kerítjük uralmunk alá a természetet, de specifikus természete nem hasznosságában s eszközi mivoltában merül ki. Ezt a sajátos természetet, valóságos jelentést csak akkor ismerhetjük meg, ha az ismerést öncélúul tekintjük, a mely önmagáért van.

Egészen következetesen járt el Vaihinger s a biológiai álláspont természetének megfelelőleg tanította, hogy az igazságnak mértéke a haszon. Minden igazság csak annyit ér, a mennyit használ. Valamely tételnek igazsága csak attól függ, hogy milyen haszonnal jár a gyakorlati életre nézve. A tévedés is lehet igaz, ha hasznos és célszerű. És a mikor végre kimondja Vaihinger a nagy paradoxont: az igazság a legcélszerűbb tévedés — egy pillanatra úgy tetszik, mintha a paradoxon nagy mesterét Nietzsche hallanók, a ki persze éppen nem mondható valami kiváló logikusnak.

Az igazság kérdése az ismeretelméletnek egyik legfontosabb problémája. Igen sok filozofus ez oknál fogva, ismeretelméleti fejtegetéseinek élére állítja azt s mielőtt tisztába jött volna az ismerés strukturájával, már in medias res indul s egyenesen e probléma megfejtésével próbálkozik. Vaihinger is elmulasztotta megvizsgálni a kérdést, hogy vajon, mit is jelent, mi is az értelme az ismerésnek. Ő maga is fordított útat követett: megállapította az igazság fogalmát, mielőtt teljesen tisztába jött volna az ismerés fogalmával. Pedig egy kis elmélyedés a két probléma között levő viszonyban, meggyőzhet arról, hogy valóban szükséges első sorban az ismerés fogalmát tisztába hozni s csak azután lehet az igazság kérdésének megfejtéséhez fogni. Való igaz, hogy minden helyes ismerésnek vezetője, szabályozója az igazság eszméje, de ebből még nem következik az, hogy az igazság fogalmáról szóló fejtegetéseknek az ismeretelmélet legelején kell helyet foglalniok. Mert hiszen az is igaz, hogy nem minden ismerésnek vezetője az igazság eszméje.

Ha tehát világosan akarjuk látni Vaihinger igazság-fogalmának helytelenségét, meg kell ismerkednünk az ismeretelméletnek alapproblémájával: tisztába kell jönnünk azzal, *hogy mi az ismerésnek jelentése?* Természetes dolog, hogy e helyen nem bocsátkozhatunk a problémának részletes fejtegetésébe, de úgy hiszünk, hogy az itt adott vázlat mégis elégséges lesz arra, hogy az ismerés alkata tisztán álljon szemünk előtt.

Az ember a körülötte elterülő külső vagy más kifejezéssel élve: tárgyi világ felett oly mértékben uralkodik, a milyen mértékben azt ismeri. Az ismerés proceszusa tehát, hogy így mondjuk, a külső világnak nyomása alatt keletkezett s elsősorban, kétségtelenül a külső világra is vonatkozott. A primitív ember azt hitte s a naív ember még ma is azt hiszi, hogy a világot a maga való alkata szerint ismeri meg képzeleti és fogalmai által. Az intelligenciának magasabb fokára jutott ember azonban már jól tudja, hogy a képzeteknek és a valóságnak vagy külső világnak megegyezéséről beszélni nem lehet. Igazi kritikai álláspontról tekintve a dolgot, tulajdonképpen azt sem állíthatjuk, hogy képzeleteinek megfelelnek, illetve egyeznek a valósággal, de másfelől azt sem mondhatjuk, hogy nem egyez-

nek meg azzal. De ne vágjunk fejtegetéseink elé. Kövessük ez ismeretelmélet útját. Lássuk, mit teszünk akkor, amikor a külső világról magunknak képeket alkotunk, azaz megismerjük.

A külső világ tárgyairól, jelenségeinek és tüneményeinek sokféleségéről érzékeink értesítenek. A hangot a fül, a színt a szem, a keménységet, lágytságot, hideget, meleget a tapintás, az ízeket az ízlelés, a szagokat a szaglás segítségével, az ú. n. érzékszervekkel veszszük észre és tapasztaljuk, azaz: *érzékeliük*. A külső világról érzékszerveink által eként nyert adatokat *érzékleteknek* nevezzük s ezek az érzékletek képezik minden ismerésnek alapját. Érzéklet nélkül nincs ismeret, de az ismeréshez az érzéklés még nem elégséges. Az érzékletek által a külső világról alkotott kép, nem tetszőleges ikotása az ismerő egyénnek, hanem egy oly kényszerű és visszaütáshatlan produktum, a mely elől csak úgy zárkózhatok el, ha érzékszerveim működését erőszakosan megakadályozom: szemem becsukom, fülem bedugom stb. Érzékszerveim valósággal iszszak a valóságot: bárhova fordul szemem, mindenütt lát valamit, ha egyebet nem, de az előtte elterülő üres teret; fülem hangokat hall, mihelyt a faleveleit a szellő egymáshoz hajtja s tapintó szerveim megérik a levegőnek legkisebb mozgását. És ha ép érzékkel bíró ember vagyok, feltétlenül *kell* látnom a színeket, *kell* hallanom a hangokat, *kell* tapintanom a keménységet, a hideget, *kell* éreznem a kellemes szagokat és *kell* ízlelnem a különféle ízeket. Azaz: érzékszerveim által, azoknak segítségével a külső világról alkotott kép egy önkénytelen és kényszerű alkotás, a melynek tárgyiságáról kellőleg biztosít az a körülmény, hogy más, ép érzékszervekkel bíró embertársaim is a valóságnak ugyanazon részéről szükségképpen és kényszerűen ugyanazzal a képpel bírnak, a melyet én is megalkottam magamnak.

Ez az önkénytelenül alkotott kép azonban mindaddig *néma*, jelentés nélkül való kép, a míg én meg nem *értem*, azaz jelentéssel el nem látom. Az a kérdés már most, hogy ez a *megértés*, a mely minden ismerésnek alapja, miként történik, nem lélektanilag, hanem ismeretelméletileg?

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a *megértés* tisztán az *intuiczio* műve. Az Én szinte megragadja a képnek értelmét s tehát nem fogalmi úton férkőzik hozzá, diskurzíve, hanem egyetlen aktus által hatalmába keríti azt. Ez az aktus pedig lényegileg a tartalmát tekintve nem egyéb, mint az önkénytelenül megalkotott kép egyes szálainak és elemeinek *azonosítása* az Énnek azon funkcióival, a melyek a képben az illető vonást létesítették. A folyamat félreismerésének és elégtelen elemzésének következménye tehát Kantnak azon állítása, a mely szerint az érzékletek által, illetve érzékletekből alakult képnek elfogadásánál az alany pusztán passzív szerepet játszik. Az ismerő alany az ismerés folyamatának egyetlen pontján sem vissz csupán passzív szerepet, mert a megismerés az alany legközvetlenebb *tevékenysége*, a melyben az egyén lényege legkiválóbb mértékben valósul meg és lép napfényre. Mert az öntudatos ismerés, — s az ismerés nevet csak öntudatos tevékenységre szoktuk alkalmazni, — mindig saját magunknak megismerése, még akkor is, ha határozottan a külső világ megismeréséről van szó. A külső világról alkotott képnek egyetlenegy vonását sem vagyunk képesek megérteni magából a tárgyból, mert ebben az esetben olyan valami kerülne bele az alanyba, a mi eddig még nem foglalt benne helyet; ez pedig merő lehetetlenség. Nem a tárgyról kerülnek egyes vonások az alanyba, hanem az alanyból a tárgyra, még pedig

az által, hogy ezen vonások, a melyek a tárgyban tényleg ott vannak, mert hiszen érzékszerveink arról értesítenek, azonosítatnak az Énnek megfelelő funkcióival s ezen azonosítás által azután *jelentést* nyernek a megalkotott kép vonásai. Reánk nézve, mint ismerő alanyokra nézve, csak az a vonás létezik az önkénytelenül alkotott képben, a melyet valamely funkciójával az Énnek azonosítani tudunk s ez által jelentéssel látunk el. A jelentés nélkül való vonás reánk nézve nem létezik, mert a jelentés lévén a képnek lényege, az olyan vonás, melyből a jelentés hiányzik, lényeg nélkül szükölködik s tehát értéktelen. Ha azután az Én, az önkénytelenül alkotott kép minden egyes vonását jelentéssel látta el ezen jelentések kényszerű, együttlételét nevezi képnek. Az egész folyamat, illetve tevékenység megvilágítására vegyünk egy példát. Pl. érzékszerveink segítségével, kényszerűen megalkotjuk egy „fá“-nak a képét. Ez a kép már most az Énnek tudomására jut, öntudatával viszonyba lép s minden egyes vonása jelentést nyer. A látó funkcióval azonosított vonás lesz a „szín“, a mely a tárgy kényszere folytán „zöld“ szín. A tapintó funkcióval azonosított vonás lesz a „keménység“; a tapintó és látó funkcióval azonosított vonások tehát adják azt, a mit mi „szín“-nek, illetve „keménység“-nek nevezünk. Az így rendre azonosított vonások jelentést nyernek s ezen jelentések kompletuma a kép: a fa. A jelentésadás a megértés, a mely az ismerésnek mintegy a magva. A míg a képet jelentéssel el nem láttuk, addig meg sem értettük s csak annyiban értettünk meg valamit, a mennyiben jelentéssel ellátni képesek vagyunk.

Ezen fejtegetések után pontos és kielégítő feleletet adhatunk arra a kérdésre, hogy mi a megismerés? *A megismerés nem egyéb, mint az érzékszerveink által kényszerűen alkotott képnek az ismerő Én által való öntudatos utánalkotása.*

A megismerés természetét kimerítőleg jellemzi e két szó: *utánképzés* és *öntudatosság*. Az utánképzés maga azonban, a mint az előző fejtegetésektől kitűnik, nem a tőlünk független külső világnak, az ú. n. reálitásnak vagy valóságnak utánképzését jelenti. Mi a valóságról csak képeink útján szerzünk tudomást, csak képeink közvetítésével tapasztaljuk azt. Ezek a képek pedig önkénytelen s tehát kényszerű produktumai az ismerő Énnek s azon viszonyból fakadnak, a mely van az Én és a Nemén, az ismerő s az ismert, az ember és a világ között. Ezen viszony nélkül nem beszélhetünk valóságról s következőleg nem beszélhetünk megismerésről sem. A viszonnak bármelyik tagja is hiányozzék, az ismeret lehetlenné válik. De ez a két tag bőven elegendő. Nincs szükség itt sem hüperindividuális Énre, a mint azt *Cohn* hiszi,⁸ sem valamely személytelen tudatra, a mint azt *Riekert* kontemplálja.⁹ Egy ismerő Én, tehát öntudatos Én és ezzel az Énnel szemben álló kényszerítő Nem-Én — e két tagnak viszonya teljesen elegendő ahoz, hogy ismerés jöjjön létre. Természetes azonban — s ennek hangsúlyozása a mai „mystikus“ világban éppen nem felesleges, — hogy az ismerő Én mindig öntudatos Én s tehát minden aktusa öntudatos tevékenység. Öntudatos az a tevékenység is, a mely a képszerűen eléállott képnek utánképzését eszközli. Az a kép, a melyről *Vaihinger* tesz említést s a mely a tudat sötétében támad, még nem

⁸ Ld. fennebb i. m. 28. s köv. lapjain „*Das überindividuale Ich*“ cz. fejezetet

⁹ Ld. „*Gegenstand der Erkenntnis*“ 20. s köv. lapjait.

ismereti kép, hanem csak *alapja, tárgya* az ismerésnek, a mely mindig öntudatosan végbemenő tevékenység.

Ezekből a fejtegetésekből már most Vaihinger tanára nézve nagy fontossággal, sőt döntő fontossággal bíró következmények vonhatók le.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy *tőlünk független valóságról*, helyes ismeretelméleti tudással beszélni nem lehet. Mi csak a tőlünk függő, a velünk viszonyban álló valóságot ismerjük. A nem független valóságról semmit sem állíthatunk. Az én létezőmnek közvetlen tudatával adva van más dolgok létezésének közvetlen tudata is s tehát egészen bizonyos vagyok a felől, hogy rajtam kívül más dolgok is *léteznek*; egészen bizonyosan tudom, hogy az Énen kívül ott van, mint tényleg létező a *Nem-én* is. De ennél többet a tőlem független valóságról mondani nem tudok. Ez a független valóság *hat* reám s hatása által értesülök létezéséről. Hogy miként létezik, milyen tulajdonságokkal bír, ezt csak úgy tudhatom meg, ha viszonyba lépek vele s hatásaira visszahatásokkal felelek. Ezáltal azonban már tőlem függő valósággá teszem s mint ilyent is ismerem meg. Képeimen, a kényszerűen eléálló képeimen keresztül tudok csak bepillantani a valóság természetébe s ezért ismeretem csak közvetített, indirekt jellegű. Ezzel a ténnyel egyszersmindenkorra le kell számolnunk, mert ez egy *örök tény*. Mindaddig, a míg emberi szellemünk ugyanaz marad, soha sem lehet reménységünk arra, hogy a tőlünk független valóságot megismerjük, úgy, a mint az tényleg létezik. Meg kell elégednünk azzal, ha a képeink által közvetített valóságot minél teljesebben, minél pontosabban megismerjük, mert *ismeretelméleti* szempontból, ez az ismeret a *valóság* ismerete. Egészen más kérdés azután, hogy vajjon ez a valóság csakugyan a tőlünk független realitásnak hű képe-e? Olyan kérdés ez, a melyre feleletet adni soha sem tudunk és pedig egyszerűen abból az okból, mert képtelenek vagyunk a tőlünk független valóság ismeretére. Ilyen ismerésre csak egy olyan szellem lenne képes, a mely nem gyarló érzékszerveivel és fogalmaival tájékozódik a mindenség ezerszálú hálózatában, hanem *egyetlen* pillantással *egyetlen* pontban az **intuíciónak egyetlen** aktusával tudja rögzíteni a világegyetemet. Ilyen szellem más nem lehet, csak Isten.¹⁰ Mi emberek gyarló eszközeinkkel készítenk tőlünk telhetőleg hűségeket e világnak dolgairól s azután azt a képet ismerjük meg mindazoknak a funkcióknak segítségével, a melyek az ismerő Énnek szolgálatára állnak. Ezen túl merészkedni, csak szomorú végű Ikarosi repülés volna. Örvendünk kell, hogy azt a világot megismerjük, a melyet mi alkottunk a magunk eszközeivel.

Ha a tőlünk független valóság nem ismeretes, azaz, ha ismeretünk nem direkt, hanem csak közvetett ismeret, a mely az alanyunk alkotására vonatkozik, akkor szükségképpen következik ebből, hogy az igazság és helyes ismeret kritériumát nem szabad, nem lehet abban a megegyezésben keresnünk, a mely állítólag a valóság és a valóságról készült kép között kell, hogy fennálljon. Ez az álláspont a naiv realizmus álláspontja, a mely szerint a valóság s a valóságról készült ismeret lepheti egymást s ha az ismeret helyes, azaz igaz, akkor *kell* is, hogy lépje egymást.

¹⁰ Az ismerésnek ezt a fajtáját tartják szemük előtt azok a filozófusok, a kik az ismerésnek misztikus jellemet tulajdonítanak s a diskurzív ismerés helyére az intuícziót teszik. Különösen *Bergson* és iskolája.

A mi ismeretelméleti álláspontunkon — a melyet talán *kritikai szubjektívizmusnak* vagy *objektív szubjektívizmusnak* lehetne nevezni s a melynek indítója, megalapítója *Böhm* Károly volt — a mi ismeretelméleti álláspontunkon a megegyezés, a melytől az ismeret helyessége az igazsága függ, nem a tőlünk független valóság s az arról alkotott kép, hanem az önkénytelenül és tudatlanul alkotott kép és az öntudatosan utánna alkotott kép között keresendő. *Az igazság kritériuma: az önkénytelenül alkotódott kép s az öntudatosan utánna alkotott kép megegyezése.* Minél teljesebben tudjuk az utánképzést végrehajtani, minél több vonást tudunk a képen utánképezni, annál helyesebb és igazabb lesz ismeretünk.

*

Ezen ismeretelméleti felfogás tükörében a fikciók elmélete is más alakot ölt s a mint a sorok írója ítéli, helyesebb alapokra fektethető a lélek fikciós tevékenységéről szóló egész vizsgálódás.

Vaihinger, amint fennebb láttuk, a fikciónak két fajtát különbözteti meg: a tiszta, valódi fikciókat és a félfikciókat. Tiszta fikció az, a mely nemcsak a valóságnak mond ellent, hanem ellentmondást tartalmaz saját magában is. Félfikciók pedig azok, a melyek a valóságnak ugyan ellentmondanak, de önmagukban nincsen ellentmondás. Szóval: a fikciók mindkét osztályának közös jellemvonása az ellenmondás. Ezen jellemvonás hangsúlyozásában teljesen igaza van Vaihingernek. Ezt a tényt készséggel állapítjuk meg és ismerjük el. De a meghatározás formulázásában nagyobb szabatoságot óhajtunk, mert úgy véljük, hogy a helyes és teljesen pontos formulázás sok olyan tévedéstől megóv, a melyeket Vaihinger elkövetett s a melyeket képtelenek vagyunk a Vaihinger nem eléggé szabatos definíciójának rovására írni.

Miután arról, hogy a valóság vajjon megegyezik-e a róla alkotott és pedig önkénytelenül alkotott képekkel, vagy nem egyezik, semmiféle tudomást és meggyőződést nem szerezhettünk, a valóság helyébe mindenütt a valóságról alkotott *világképet* kell tennünk. Ha ezen megjegyzés alapján tesszük meg korrekciónkat a Vaihinger meghatározására, akkor a definíciók pontos formulázása következő lesz. „*Mint tulajdonképpen fikciók, a szó legszorosabb értelmében, olyan képzetképletek tekintendők, a melyek nemcsak a valóságról alkotott világképünknek mondanak ellent, hanem önmagukban is ellenmondással teljesekek. A tulajdonképpen fikcióktól megkülönböztetendők az olyan képzetképletek, a melyek csak a valóságról alkotott világképünknek mondanak ellent, illetve attól eltérnek, a nélkül azonban, hogy önmagukban is ellenmondók lennének. Ez utóbbi fikciókat félfikcióknak, szemifikcióknak is nevezhetjük.*“¹¹

Azt hiszszük, hogy e két meghatározás ismeretelméleti szempontból is tekintve, teljesen pontos és határozott. A fikciók nem a valóságnak mondanak u. i. ellent s nem a tőlünk független valóságtól térnek el, hanem ellentmondanak annak a világképnek és eltérnek attól a világképtől, a melyet a tudomány és filozófia segítségével magunknak a tőlünk független valóságról megalkotni képesek voltunk.

A fikció — akár valódi fikció, akár félfikció — egyformán ellent-

¹¹ Vaihinger meghatározásait lásd művének 24. lapján.

mond Vaihinger szerint magának a valóságnak, a mi meghatározásunk szerint a valóságról alkotott képünknek. Mivel pedig egész gondolkodásunk csak egy biológiai-fiziológiai eszköz az életben s a minket körülvevő világban való boldogulhatásunk szempontjából és továbbá, mivel gondolkodásunk — Vaihinger szerint — egyáltalában nem nyújt adáquat képet a valóságról: egész ismerésünk, minden kategóriánk, gondolkodásunknak minden gerinczfonala pusztá fikció. *Az emberi ismerés csak fikció, az emberi lélek fikciós tevékenységének produktuma csupán* — ime a végső következtetés, a melyre Vaihinger fikciókról való tana alapján eljutott. Kötelességünk azonban megvizsgálni, hogy az a következtetés, a mely az ismeretelmélet szempontjából alapvető fontossággal bír, vajjon kiállja-e a kritika próbáját.

Vaihingernek ezen végső következtetése — mindjárt előre bocsát-hatjuk — a kritika próbáját ki nem állja. Vaihinger u. i. azt kívánja az ismeréstől, hogy a valóságnak adáquat, teljesen megfelelő képét nyújtsa — s mivel ez, szerinte, az emberi ismerésre nem mondható — azért egy perczig sem habozik, az egész ismerést s annak minden eredményét fikciónak deklarálni. Vaihingernek ez a kívánsága, a melyet az ismerésnek adáqualtságára nézve támaszt, a naiv realizmus talajából sarjad s igazán csodálkoznunk kell, ha azt éppen Vaihinger szájából halljuk, mert hiszen ő maga is úgy nyilatkozik művének valamelyik helyén, hogy az igazságnak kritériuma a képzetnek valósággal való megegyezése nem lehet. Különben is honnan tudja Vaihinger, hogy a mi ismerésünk nem egyezik meg a valósággal s annak adáquat képét nem nyújtja? Én sem merem állítani, hogy ez a megegyezés úgy van valóban, de Vaihinger sem állíthatja annak hiányát, mert a tőlünk független valóságot ő is éppen oly kevésbé ismeri, mint én vagy akármelyik hasonló tagja az emberi nemnek. Ha pedig tőlünk független valóságot nem ismeri senki, sem Vaihinger, sem én, hanem egyedül az arról alkotott világkép ismeretes mindnyájunk előtt, akkor ezt az ismeretes világképet tulajdonképpen egy X-el hasonlítjuk össze, a mikor e kettőnek megegyezéséről vagy meg nem egyezéséről beszélünk. Ez az összehasonlítás pedig lehetetlen próbálkozás.

A mi ismerésünk nem fikciós tevékenysége a léleknek s eredményei nem pusztá fikciók. Reánk nézve egyetlen megismerhető valóság az a kép, a melyet önkénytelenül és kényszerűen alkotunk a körülöttünk elterülő mindenség tárgyairól s ezerféle tüneményeiről, megszámlálhatatlan változásairól. Az erről öntudatosan alkotott kép a valóságnak ismerete s minél teljesebb, minél pontosabb ez az ismeret, annál jobban ismerjük a valóságot s annál nagyobb hatalommal uralkodunk felette. Vaihinger az ismerésnek természetét félreismeri, a mikor azt fikciónak minősíti. Ez a félreismerés pedig szükségszerű következménye annak, hogy ő a fikció elmélete alapján akarta felállítani az ismeretnek elméletét, holott a helyes módszer éppen a megfordított eljárás: az ismeretelméletnek alapján kell megállapítani a fikciónak elméletét.

Ha a fikció elméletének ismeretelméleti alapozást ad vala írónk, akkor talán más eredményre jutott volna a *kategoriák* és az *ideálok* természetére nézve is.

Vaihinger szerint, a mint tanának előadása során láttuk, az ismerésnek törzsfogalmi, a kategoriák is csupán fikciók. Fikció a substantia és az attributum, az egymásmellettiség és egymásutániség, az okság és cél-

szertőség, a dolog és tulajdonságai, szóval, fikciók mindazok, a fogalmak, a melyeknek tárgyalása a dialektika vagy alapfilozófia körébe tartozik. Az ő felfogása értelmében nincs semmi, a mi fikció ne lenne, kivéve az érzéketeket, holott ha teljesen érvényesítjük az ő álláspontját, akkor az érzéketeket is fikciónak kell mondanunk, éppen úgy, mint a kategoriákat. Az érzéketek ugyanis nem tisztán csak a tőlünk független valóság produktumai, hanem feltétlenül egy viszonynak a gyümölcssei és pedig a valóság és az ismerő, illetve érzékelő alany között levő viszonynak. Mi az aethernek bizonyos rezgéseit úgy érzékeljük, mintha *hang* volna, más arányszámu rezgését pedig, mintha *szín*, *fény* stb. volna. Mi az a *szín*? mi a *fény*? mi az érzékelt *hang*? ezekre a kérdésekre feleletet adni nem tudnak csak úgy, ha a valósággal viszonyba helyezkedünk s ezen viszonyok alapján mondunk ítéletet. Az érzéklés által a valóság már egy bizonyos fokú módosításon megy keresztül, mivel érzékszerveink az általuk közvetített adatokat már átformálva hozzák tudomásunkra.

Az érzéketeket azonban Vaihinger nem tartja fikciónak. Nem tartjuk azoknak mi sem. Amde nem tartjuk fikciónak az ismerés alapfogalmait, a kategoriákat sem. Az érzéketek és a kategoriák közt levő viszonyt a következő vonásokkal vázolhatjuk.

A körülöttünk elterülő nagy mindenség szolgáltatja ismerésünköz az *anyagot*. Ezt az anyagot mi érzékszerveink által tapasztaljuk, illetve ezen anyagról *érezékszerveink* értesítenek. Azt a folyamatot, a mely által ezen tapasztalás történik, *érezéklésnek* nevezzük. Az érzéklés produktuma és eredménye az *érezéklet*. A látásnak érzékszerve értesít a színről, fényről; a hallás érzékszerve értesít a hangokról; az észlelés érzékszerve értesít a különböző ízekről; a tapintás érzékszerve által veszek tudomást a tárgyak puhaságáról és keménységéről, hidegségéről vagy melegségéről; a szaglás érzékszerve hozza tudomásunkra a különböző szagokat vagy illatokat. Amde ezek az adatok még csak nyers anyag, a mely feldolgozásra vár, s a mely minden kötő anyag nélkül durva marad minden forma és rend híján.

A különböző érzékszervek által tapasztalt érzékleti adatok közé rendet a gondolkozás teremt s ennek az alakatlan, durva anyagnak formát az ismerő Én ad. Gondolkozásunknak törzsfogalmi azok, a melyeknek segítségével alakba öntjük az alaktalant és megformáljuk a formátlant. Ezek a törzsfogalmak, az u. n. kategoriák, éppen úgy adva vannak az emberi természettel, mint a hogyan a külső természet létezésével adva vannak azok a vonások, a melyekből a világnak kényszerű képe megalakul. Az érzékleti szervek segítségével nyerjük az érzéketeket, melyek az ismerésnek anyagát szolgáltatják; a törzsfogalmak pedig adják azt a *formát*, a melybe azt az anyagot elrendezzük s ezáltal megismerjük. Anyag nélkül semmi haszna a formának; forma nélkül semmi haszna az anyagnak.

Az ismerésnek törzsfogalmi a lélekkel, illetve az emberi szellemmel együtt adva vannak s tehát az ismerésnek éppen olyan elengedhetetlen feltételei, mint a milyenek az érzéketek. Kant ezt egészen világosan látta és erőteljesen hangsúlyozta a Kritik der reinen Vernunft-ban, a mikor e tételt állítja fel: „gondolatok tartalom nélkül üresek, szemléletek fogalmak nélkül vakok“ — „Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind.“¹² Azaz: az ismerés alkatához éppen úgy hozzátartoz-

¹² 2-ik kiadás 75 l.

nak az érzékletek, a mint hozzátartoznak azok a formák, a melyekben ezek az érzékletek alakot nyernek. Következésképpen, ha az érzékletek nem fikciók, akkor éppen oly kevésbé fikciók a gondolkozás törzsfogalmi, a kategoriák. Az érzéklet és a kategória egyformán fontos alkotórésze az ismerésnek s így vagy mind a kettőt fikciónak kell minősítenünk vagy egyiket sem. A mi ismeretelméleti álláspontunkon — a mint már fennebb kifejtteni igyekeztünk — sem az érzéklet, sem a kategória nem fikció, mert nem fikció az ismerés sem, mivel az ismeretelméletileg egyedül valóságnak nevezhető világképre vonatkozik. Ez a valóság, melyre a mi ismerésünk vonatkozik, nem fikció és nem a lélek fikciós tevékenységének eredménye, hanem egy elvitathatatlan *tény*, a mely egy elkerülhetetlen és semmiféle szofisztikával el nem vitatható kényszerűségnek alkotása. Kár tehát a kérdést ködbe burkolni s a természetes megfigyelés helyébe a tekervényes bölcsekedést állítani.

Nem fikció tehát sem az ismerés, sem az ismerésnek törzsfogalmi, a kategoriák. De nem is csak pusztán eszköz az ismerés, a melynek csak hasznossági értéke van: nem is csak átmeneti pont, a melynek az a rendeltetése, hogy valamely cél felé az utat megkönnyítse; és végül nem is szabályozott tévedés, a mely annál kevésbbé tévedés, minél inkább szabályozott. A mikor valamely tárgyat vagy tüneményt megismerünk, nem hamisítjuk meg azt, a miként Vaihinger gondolja. Igaz ugyan, hogy kategoriánk segítségével rendet teremtünk az érzéki szervek által szolgáltatott adatok között, ámde a rendteremtésének ez a processusa nem önkényes és esetlegességeken alapuló folyamat, hanem állandó és szükségszerű törvények által szabályozott tevékenység. A hol az emberi szellem egy és ugyanaz, a hol ez a szellem egészségesen működik, ott *ugyanazon* érzékletekből *ugyanazon* törzsfogalmak segítségével *ugyanazon* világképet alakítja ki. *Egy* a szellem, *egyek* az eszközei és egy a produktuma. Jól látták ezt már a görög filozófusok is, sőt jól látta már az indus filozófia. Úgy látszik, hogy a modern ember ismét tőlük kell megtanulja azt, a mit egyszer már megtanult, de el is felejtett. — Lehet, hogy egy magasabb fejlettségű szellem előtt, a ki egyetlen intuícióval, egyetlen pillantással egyszerre fogja át az egész mindenséget s azt *teljesen érti*, mert maga teremtette, lehet, hogy egy ilyen magasabb lény előtt az emberi ismeret meghamisítva tükrözi a nagy realitást. De a dolgon az semmit sem változtat. Mi, gyarló emberek, igaznak látjuk a mi ismeretünket, mert hiszen a tőlünk független valóságról semmit sem tudunk. Az a realitás, a melyet mi ismerünk, a saját alkotásunk s a mennyiben a mi alkotásunk, annyiban értjük is. Ennek a mi világunknak mi vagyunk a teremtői s úgy vagyunk meggyőződve, hogy sok verejtékhullással, sok fáradozással bár, de perczről-perczre közelebb jutunk a valóságnak megismeréséhez. Lemondással valljuk ugyan be, hogy a tőlünk független valóság ismeretébe be nem hatolhatunk, de büszkeséggel hirdetjük, hogy értelmünknek ereje elségit az *igaz* ismeretre. Bármily kicsiny is elménk birodalma, mégis elfér benne az, a mit mi alkotánk; bármily gyenge is a fény, melyet szellemünk világa vet, mégis elég erős arra, hogy tündéri fényvel borítsa azt is, a mi az ő alkotása. Bármely kevés is az ember ereje, mégis elég arra, hogy világának terhére hordozni tudja.

Az ismerés fiktív természete ellen szólnak különben a következő megfontolások is. Ha azok a matematikai, geometriai és fizikai fikciók,

a melyek csakugyan nélkülözhetetlenek éppen magára a megismerésre nézve, a lélek fikciós tevékenységének produktumai, akkor egészen világos dolog, hogy maga a megismerés, — a melynek végrehajtására fikciók is szükségesek, a nélkül, hogy a megismerés értéke ezáltal változnék, — a megismerés maga nem lehet fikció. Mert hiszen Vaihinger is azt tanítja, hogy a fikció, ha az eredmény eléretett, értékét veszíti s teljesen figyelmen kívül marad. Igen ám, de az ismerés maga soha sem veszíti értékét, mert az ismerés, illetve a helyes ismerésnek produktuma, az igaz ismeret önértékkel bír, a mely felül áll a tér és idő korlátain. Úgy látszik tehát, hogy némi különbség mégis csak van a fikció és az igaz ismerés között. És ez a különbség nemcsak foki különbség, hanem egyenesen minőségi, a mely a lényegbe vág. A fiktív tétel, a mely tudományos miveleteinkben segítségünkre van, eszköz egy önértékű célnak elérésében; ez az önértékű cél pedig nem egyéb, mint az igaz ismeret. És ez az igaz ismeret oly annyira önértékű, hogy semmit sem von le becseből az a körülmény sem, hogy egy nem igaz tételnek segítségével értük el. Az ismeret és pedig természetesen az *igaz* ismeret a lélek ismerő tevékenységének egyetlen, önértékű célja, melynek elérésére kénytelenek vagyunk fikciók költésére. Ezek a fikciók, mihelyt jó célnak állnak szolgálatában, azaz mihelyt az igaz ismeret felé vezető útunkat könnyítik meg, azonnal értéket nyerne, ámde ez az érték csak a cél becsetől nyeri értékét s csak akkora ez az érték, a mekkora mértékben megkönnyíti az igazság felé vezető útunkat. Ebben az esetben igazán elmondhatjuk, hogy a cél szentesíti az eszközt: az igaz ismeret elérése érdekében szabadságunkban áll olyan tétélekhez folyamodnunk, a melyekről egészen jól tudjuk, hogy nem igazak. De másfelől kötelesek is vagyunk ezeket a fikciókat, mihelyt célunkat elértük, figyelmen kívül hagyni. A nagy és döntő különbség a fikció s az igaz ismeret között éppen e ponton. Az igaz ismeret igaz és értékes marad minden körülmények között, mert értéke önmagában van. Azaz: az *igazság önérték*. A fikció ellenben csak ideig-óráig bír értékkel, az idő s a hely korlátai közé van szorítva; a fikció értéke csak *puszta eszközi érték*; annyit ér minden fikció, a mennyi a haszna. A fikció csak hasznáért becsültetik; az igazság ellenben mérhetlen értékkel bír önmagában is.

Az ellen nincs semmi kifogásunk, hogy az ismerés és a fiktív ismerés a lélek egy és ugyanazon tevékenységének produktuma. Itt ugyanis nem a lélektani szempont a fő, hanem a jelentéstani. A mi feladatunk, a mikor az ismerés jelentésével, az igazság fogalmával stb. tisztába akarunk jönni, nem pszichológiai, hanem logikai feladat. Ha tehát valaki azt állítja, hogy az igaz és a nem igaz, az értékes és az értéktelen, a helyes és helytelen ismeret egy és ugyanazon funkciónak eredménye, teljesen igazat állít. Az ismerő tevékenységnek produktuma egyformán lehet helyes, de lehet helytelen is; lehet az ismerő tevékenység eredménye olyan, a mi megfelel a helyes ismeret szabályainak, de kétségtelenül lehet olyan is, a mi nem felel meg azoknak a logikai szabályoknak. A míg tehát a lélektan területén állunk, addig a keletkezés és a külső forma felett mondhatunk ítéletet, de a keletkezett folyamatban megvalósuló jelentés értéke felől teljes homályosságban vagyunk. Ezért Vaihinger tana, ha azt tisztán pszichológiai szempontból tekintjük, nem tartalmaz semmi olyan állítást, a mely ellen kifogást kellene tennünk. Azt azonban konstatálnunk kell, hogy a lélektani szem-

pont teljességgel nem esik egybe az ismeretelméleti-kritikai szemponttal, a míg csak lélektanilag elemeztük az ismerés formáit és kategóriáit, addig még csak fél munkát sem végeztünk. Addig csak, hogy így mondjuk, előljáróbeszéd-félét irtunk az ismerés elméletéhez és kritikájához, de tulajdonképpen *filozófiai* munkát nem végeztünk.

Lélektani szempontból tekintve az ismerés kérdését, valóban nem határozhatjuk meg, hogy mi az az igazság és mi az a tévedés? miben rejlik a fikció és miben a való ismeret jellege? Lélektani tekintetben teljesen egyforma értékű minden lelki folyamat, mert hiszen a lélektan a jelentéssel nem törődik s feladatához képest nem is törődhetik. Az érték és jelentés kérdése más tudománynak körébe esik. Ámde az ismeretelmélet, a melynek módszere a jelentéstani elemzés, egyenesen azt a kérdést tekinti főproblemájának, hogy mi az igazság? Ha erre a kérdésre feleletet adni nem tud, akkor bizonyára egyik leglényegesebb kérdését hagyja megoldatlanul.

Igen messze vezetne az igazság kérdésének beható tárgyalása. E helyen kénytelenek vagyunk beérni a következő pár megjegyzéssel, a mely az igazság fogalmára vonatkozik s egyszersmind a Vaihinger nézetének bírálatát is tartalmazza.

Vaihinger az igazság fogalmát is a fikciók körébe utalván, a tévedés és az igazság között nem tudja megvonni azt az éles határvonalat, a mely pedig a kettő között okvetlenül fennáll. Az ő igazság-elmélete feltűnő hasonlatosságot mutat a pragmatizmus elméletével s azt a benyomást teszi reám, hogy megalkotásánál a biológiai szempont teljesen lehetetlenné tette a fogalmak világos és biztos elemzését. Vaihinger az igazságot czélszerű, a legczélravezetőbb tévedésnek tartja s következésképpen nem lát minőségi, értékbeli különbséget a kettő között, hanem csak foki differenciát. Ez a felfogás pedig biológiai színezetét meg nem tagadhatja s annyira egyoldalú, hogy még a lélektani szempontnak sem képes eleget tenni.

Az igazság hasznos, vagy nem hasznos volta az ő értékére nézve, teljesen mellékes. Biológiai jelentősége tagadhatatlan; az ismeretelmélet nem is tagadja. Ez a jelentőség azonban az ő értékét nem meríti ki. A hasznosság csak következménye az igazságnak — *némelykor*, de nem minden esetben, mert hiszen ismerünk olyan igazságokat, a melyek nem járnak haszonnal, a mint hogy vannak olyan tévedések, a melyek hasznot hajtanak. És kétségtelen dolog, hogy azokra nézve, a kik az életnek többé-kevésbébbé sikeres eltengetésénél magasabb emberi czélt nem ismernek, — kétségtelen, hogy az ilyenekre nézve az igazságnak mértéke is a haszon. A kik az ember szellemi tevékenységében nem egy fenséges czélt látnak, hanem csak alárendelt eszközt testi czéloknaq megvalósítására, az olyan üzleti szellemmel dicsekvő férfiak valóban czélszerűségéért szomjuhozzák az igazságot.

Az igazságnak ezen utilista felfogásából természetesen következik az igazság viszonylagosságának hangsúlyozása. Mi magunk sem vagyunk hívei ugyan azon filozófiai iránynak, a mely az igazságot valami földöntúli, aetherben lebegő reálitásnak képzei, de kötelességünknek tartjuk hangsúlyozni az igazság érvényességének minden téri és idői korlátától ment jellemvonását. A ki az igazságnak ezt a jellemvonását tagadja, az tagadja egyszersmind az igazság lételet is. A miként egy és örök az a független valóság, a mely ismerésünk által kerül viszonyba velünk, éppen olyan örök

és egy az igazság is. És a miként egy és ugyanaz a valóság minden ember számára, úgy egy és ugyanaz az igazság minden gondolkozó számára. *Egy* a valóság és *egy* az igazság. A miként nincsen két valóság, éppen úgy nincsen két igazság sem. Ebben a tényben rejlik az igazságnak *abszolút* volta és *mindenhatósága*. Ez az abszolút és mindenható igazság nem a legczélszerűbb tévedés, hanem a *legfőbb érték* s tehát a legfőbb cél, a melynek meg *kell* valósulnia minden tévedésnek és hamis ismeretnek ellenére.

Az igazság, mint önérték s mint ismerésünknek legfőbb célja, *ideál*. Vaihinger tanítása szerint, minden ideál s tehát nem csupán az igazság, fikció. Ez ellen az állítás ellen éppen úgy tiltakoznunk kell, mint a hogyan tiltakoztunk az igazságnak fikciós természete ellen. Az ideál mindig valamely ideának megtestesülése s mivel az idea a valóság talaján fakad, ott fakad az ideál is.¹³ Az ideálban, a mely csakugyan a léleknek alkotása, a valóság teljesül meg. A valóság megteljesülése pedig semmi esetre sem lehet a valósággal ellentmondó s így az ideál sem fikció, mert hiszen éppen a valóság megteljesülésének képe. A mit fennebb mondtunk a kategóriák s az igazság fogalmára nézve, ugyanezt kell mondanunk az ideálok természetére nézve is. Tisztán lélektani szempontból tekintve a dolgot, az ideál valóban a lélek fikciós, vagy mondjuk helyesebben, a lélek alkotó tevékenységének produktuma így a fikcióval egy sorba állítható. De egészen másként áll a dolog, ha jelentéstani szempontból vizsgáljuk azt. Más a fikció és más az ideál jelentése s más a kettőnek értéke is. *Az ideál a legfőbb célnak, a legértékesebb célnak képe, a fikció pedig csak puszta eszköz a célnak elérésére.*

* * *

Végig tekintve dolgozatunk második felén, végső eredményül a következőket állapíthatjuk meg.

Vaihinger tana a fikciókról kétségtelenül igen nagy fontosságú a tudományos módszer szempontjából. Egy még elhanyagolt kérdésnek tárgyalását nyújtja a „mintha filozófiája“ s ad ezáltal új anyagot a logikai kutatás számára. Ezt az érdemet a legnagyobb készséggel ismerjük el.

A mi azonban a Vaihinger-féle fikció-elméletnek ismeretelméleti következményeit illeti, arra nézve ismételten ki kell jelentenünk, hogy szerzőnk ismeretelmélete, nézetünk szerint, helytelen irányban halad s a filozófiai kutatásnak feleútján megáll. Nem a fikciók elméletétől függ az ismeretelmélet, hanem az ismeretnek elméletétől függ a fikciók tana. Az ismeret jelentéstani alkatának elemzése pedig világosan mutatja, hogy az a fogalom, a melyet Vaihinger magának az ismerésről, az igazságról, a kategóriákról és ideálokról alkotott, elsziett általánosításon alapúl, mert egyoldalú lélektani eredményeket alkalmaz ott, a hol jelentéstannak van helye. Két különböző szempontnak összekeverése lehetetlenné tette a pontos megkülönböztetést és világos megállapítást.

(Kolozsvár.)

Bartók György.

¹³ Az ideál természetének kifejtését lásd Böhm Károly értekezésében: *Az idea és ideál értékelméleti fontossága*. Megjelent a Magyar Phil. társaság Közleményeinek 1905-iki évfolyamában.

Teleki Mihály levelezése.¹

A török szomszédság átkát főleg Apafi Mihály uralkodása idejében sokszor kellett éreznie a kis országnak. A török pasák nem elégedtek meg azzal, hogy a mikor csak alkalmuk volt, különböző ürügyek alatt a szomszédos erdélyi fejedelemség területén zsaroltak, harácsolnak, hanem e mellett Erdély rovására területöket nagyobbítani is igyekeztek. Hazugságon alapuló vádakkal is állottak elő a portán, hogy ezen törekvésekben célzt érjenek. 1671 végén a váradi pasa állott elő a portán azon alaptalan váddal, hogy az erdélyiek Várad közelében öt várat építettek a törökök ellen, a mi miatt ők ki sem tudnak mozdulni Váradról; ha ez nem orvosoltatik, ők nem tudnak Váradon lakni. Az öt vár alatt Somlyót, Csehet, Hadadot, Sebesvárt és Gyalut értették, mind olyan erősségeket, melyek régebben építettek és Váradtól távol voltak. E mellett Hunyad, Kraszna, Belső-Szolnok, Középszolnok és Doboka vármegyéknek a váradi pasasághoz csatolását kérték. Kérésök teljesítése csaknem az erdélyi fejedelemség megszűnését jelentette volna. Érezték is ezt Erdélyben és mikor 1671 végén Nemes Jánost és Szilvási Bálintot az évi adóval a portára indították, azt a megbízást is adták nekik, hogy a váradi pasa vádjának alaptalanságát mutassák ki s követelése teljesítését előterjesztéseikkel akadályozzák meg. A fővezér mindkét felet meghallgatta, de a végleges döntés előtt meg akarta a dolgot maga részéről is vizsgáltatni s a várak megtekintésére s azután jelentéstételre kiküldötte a portáról Mustafa agát, Budáról Ali béget, harmadiknak a jenei kadit; Apafit pedig utasította, hogy ő is küldje ki a maga embereit, a kik a török megbízottakkal együtt járják meg a kérdéses várakat.

Apafi 1672 januárius 10-dikén azt írta Telekinek, hogy e határjárás oly nagy dolog, hogy az egész országnak megmaradása, avagy elromlása forog fenn benne. Abban fáradozott tehát, hogy a török biztosokat Erdély iránt kedvezően hangolja. Tudta, hogy erre pénz kell; Telekitől tanácsot kért, hogy mennyi pénzt és honnét kell szerezni; ő maga is kész adni

¹ A Széki gróf Teleki család és a M. Tud. Akadémia költségén kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti *Gergely Sámuel*. Hatodik kötet, 1672—1674. Budapest, 1912. 8-rét. XLII és 662 lap.

öt- vagy hatszáz tallért, de többre magát semmiképpen nem ígérheti, mert neki az ország egy pénz adót sem ad, azt is pedig országúl megelőzték a minapi konstituiczo által, hogy ország szükségére senki pénzét kölcsön ki nem adhatja. Így írhatott Bánffy Dénesnek is, a ki januárius 14-ikén kelt levelében egészen elkeseredve írja Telekinek: „Ő nagysága nekem azt írja, hogy öt-hatszáz tallért ha ad, holott tíz-huszezeret is nem volna sok adni ez igyben. Én meg irom tetszésemet ő nagyságának, noha elhittem, vissza fog tetszeni . . . nám bársonyt, csipkét s egyebet van min vennünk s az országért nincs pénzünk.“ Egyúttal kéri Telekit, hogy ő is írjon ő nagyságának, ne veszesse el ez szép hazát néhány rossz pénzért. Teleki januárius 16-dikán adott választ a fejedelem levelére. Ő is írja válaszában, hogy ennek a szegény hazának dolga most válik el egyfelé. Ha most nem költ a fejedelem, félő, később költene, a mikor már nem lehet; hogy tehát megmutassa, hogy nemcsak ura, fejedelme e hazának, hanem fia is, szükség nemcsak hatszáz, hanem néhány ezer tallért is elkölteni.

Apafi azt óhajtotta volna, hogy a török biztosok ne találkozzanak előbb a váradi pasával, mint az ő embereivel. Elküldött tehát Budára Ali béghez, ezt arra kérve, hogy Lippa felé Erdélybe jöjjön; vagy ha ezt nem akarná, jöjjön Debreczen felé s ott egyezzek meg az erdélyiekkel. Ali bég e tanácsot nem fogadta el, társaival egyenesen Váradra ment, onnan értesítve Apafit megérkezéséről s kérve a további intézkedést.

Többek között Teleki Mihály is ki volt küldve Erdély részéről a határjáró bizottságba. El is ment Somlyóig, de innen családi körülmények hazatérésre kényszerítették. Ebben az időben halt meg gyermekágyban Kővárban Teleki Mihály házában Boldvai Kata, a ki férjének, Bethlen Domokosnak Törökországba Zólyomi Miklóshoz szökése után, mint rokon, a Teleki családnál tartózkodott. E váratlan haláleset Teleki feleségét, Weér Juditot, a ki szintén közeli szülés előtt állott, saját sorsa iránt olyan nagyfokú aggodalomba ejtette, hogy Teleki feleségét tovább magára nem hagyhatta. Visszament tehát Kővárba. Itt vette Bánffy Dénesnek márczius 2-dikán kelt levelét, melyben értesíti, hogy a határjárásnak végére jutottak, a török biztosok megajándékozva elutaztak, ők pedig írtak a fejedelemnek, hogy Dávid deákot sürgősen indítsa, Szilvási Bálintot mentől hamarabb készítsen utának a portára elégséges pénzzel a határ kérdésének végleges rendezésére.

Szilvási és Rozsnyai április 18-dikán Drinápolyból írt leveleikben küldnek értesítést Telekinek. Még nem voltak kihallgatáson a fővezérnél, de ennek környezetétől arról értesültek, hogy a fővezér a defterekből azt igyekszik megállapítani, hogy mennyi jövedelmök volt eddig a váradiaknak a kérdéses vármegyékből. Terve lenne a fővezérnek a megállapítandó összeget a fejedelem által szedetni fel, a ki a felszedett összeget a váradiaknak adná be, ezek pedig ne jelennének meg dézmát szedni a vár-

megyékben. Szilvási utasítást kért Telekinek írt levelében arra az esetre, ha a kihallgatás alkalmával a fővezér ezen tervét előtte is előhizza. A kérdés végleges eldöntése azonban ezzel az alkalommal sem történt meg.

Szilvási Bálint portai követségét 1672 elején megelőzte egy másik, Cserményi Mihály követsége. Ez összefügg a magyarországi bonyodalmakkal.

A mikor Magyarországon a Zrínyi- és Rákóczi-féle mozgalmak következtében az üldözések, bebörtönzések, kivégzések megkezdődtek, az ezen mozgalmakban résztvevő előkelőbbek közül sokan azért vonták el magukat a rájuk várható büntetések alól, hogy erdélyi területre menekültek; összeköttetéseiket azonban az otthonmaradottakkal lehetőleg megtartották. A bécsi udvart bántotta ez a dolog. Próbálta kegyelemigéretekkel bírni visszatérésre a menekülteket, de e visszatérésnek útját állta a bécsi udvar iránt táplált teljes bizalmatlanság; próbálta kiadatásokra bírni Apafit, de nem akadt az országban egyetlen ember is, a ki kiadatásokat tanácsolta volna; a porta sem volt reávehető, a hol az udvar szintén kiadatásokat sürgette, hogy Apafinak elrendelje az Erdélybe menekültek kiadását. E miatt mind jobban elmérgesedett a viszony Erdély és a bécsi udvar között. A szatmári német generális, Strasoldo, teljesen kimutatta ellenséges indulatát. Megszüntetett minden összeköttetést Erdély és Magyarország között. Ha erdélyi embert Szatmármegye területén talált, azt elfogatta, Szatmárba hurczoltatta, mindenétől megfosztotta és bebörtönöztette. De az erdélyiek saját otthonukban sem voltak biztosságban, ha Szatmármegye szomszédságában laktak. Állandóan ki voltak téve zaklatásoknak, megtámadtatásoknak. E miatt panasztételre a portára küldte Apafi 1672 januárius elején Cserményi Mihályt, megbizva azzal is, hogy a bujdosók támogatására a porta engedélyét kérje.

Cserményi panaszának hallatára a németek ellen a fővezér ismételve kérdezte tőle, igaz-e vagy nem s Cserményi azon válaszára, hogy a fejedelem nem izen bizonytalan dolgot, azzal bocsátotta el, hogy írja le a valóságos dolgokat, mert ha úgy vannak, megorvosolja. A bujdosók megsegítésére vonatkozólag szárazon csak annyit mondott, hogy a fejedelemnek van arról válasza, tartsa ahoz magát.

Cserményivel egyidőben voltak a portán Petróczi István és Szepesi Pál. Előbbi februárius elején érkezett vissza. Megérkezése után nemsokára Telekihez Kővárba ment a fejedelem megbízó levelével és azon izenetével, hogy a hajdúk elméjét puhatolja ki, hajlandók lennének-e felülni. Apafinak Teleki azt válaszolta, hogy a porta hire nélkül cselekedni nem látja bátorságosnak; de Naláczynak írt levelében nem titkolta el meglepetését az izenet felett. „Lelkem Uram, efféle dologról nem magyarországi embertől kellene izenni, hanem vagy irni kellene ő nagyságának, vagy maga emberétől kellene izenni.“ Mindamellet, hogy ne vádolhassák engedtlenséggel, megbizást adott egy bizalmas emberének, Balkó Pálnak a hajdúk elméje kipuhatolására.

Mikor pedig Cserményivel Szepesi Pál is megérkezett, ő és Petrőczy István titokban körülfogták a fejedelmet, Bánffy levele szerint megeskették, hogy senkinek a dolgot ki nem jelenti és a fejedelem aláírásával és az öreg pecséttel ellátott üres lapot csaltak ki tőle, melyet ők lettek volna kitöltendők s a hajdúk felültetésére szánták. Ezenkívül egy levelet kértek a fejedelemtől Telekinek azzal az utasítással, hogy a Szepesiek vállalatát támogassa. Titokban volt a dolog előkészítve, de Bánffy Dénesnek, a ki Szepesieket gyűlölte és különben is azt, hogy a bujdosók most kezdjenek valamit, úgy reájok nézve, mint Erdélyre nézve veszedelmesnek tartotta, feltűnt a sok titkos tanácskozás, sugdosódás és a titoknak nyomára jött, a titkot közölte a tanácsurakkal, kik Bodolára a Béli Pál leánya és Wesselényi Pál esküvőjére mentek volt. A tanácsurak meghallgatása után Apafi Szepesiektől az általa aláírt üres lapot a Telekinek írt levéllel együtt visszavette.

Bánffy egyenesen megkérdezte Telekitől, hogy tudott-e előre Szepesiek ez eljárásáról, mert ezek azzal vették reá Apafit ez iratok kiadására, hogy Teleki is „consentiens.” Teleki Bánffynak adott válaszában nemcsak ezt tagadja, hanem azt is írja, hogy porta ellen, hazája végezése ellen való dolgot a fejedelem parancsolatjára sem követne el, mert Erdélyvel többször nem proscibáltatja magát.

Már 1670 októberben találkozunk azzal a gondolattal, hogy a fejedelem levélben keresse meg a protestáns fejedelmeket, járjanak közbe a császárnál a magyarországi üldözött protestánsok érdekében. Bethlen Miklós kapott megbízást a levelek elkészítésére.¹ Bethlen Miklós ír erről Önéletírása első kötetében; írja, hogy elkészítette a leveleket, de elküldésök Teleki Mihályon múlt el. Bethlen Miklós elbeszélése nem egészen hű. E levelekről 1672 elején is többször volt szó. Már 1670 október 13-ikán azt írja Bethlen Miklós Telekinek, hogy a levélírás ugyan meglehetne, csakhogy egy szóba is ember néha olyan hibát tehet, hogy aztán sok szóval is nehéz elboronálni. 1672 januáriusi levele szerint újabb formába írta meg a leveleket, de az uraknak nem tetszett. Teleki februárius 2-dikán írt válaszában az urak scrupulusának okát haszontalanságnak mondja. Márczius 14-ikén kelt levelében Bethlen Miklós arról értesíti Telekit, hogy Szebenben a királybíróval együtt a Németországba készülõ ember kezébe adták a leveleket, hogy elvigye; de Bánffy márczius 26-ikán azt írja Telekinek, hogy a Németországba készülõ embernek scrupulusa támadt a Bethlen Miklós expeditiójában, az elküldés ad saniozem revisionem haladott. Erre Teleki április 1-sején kelt levelében csodálkozását fejezi ki az electorokhoz való expeditiónak haladásán s kéri Bánffyt, tudósítsa miben maradt el, mire Bánffytól április 5. kelettel azt a választ kapta, hogy a keresztyén electorokhoz és fejedelmekhez való expeditiók formája és

¹ Lásd Teleki Mihály levelezése V. k. 370. l.

stilussa veszedelmes lett volna, ha intercípiáltatott volna. Székely László április 6-dikán és 18-dikán kelt leveleiben e leveleknek újabban való korrigálásáról ír Telekinek. Kitetszik ezekből, hogy a levelek elküldése abban mult el, hogy azok megírásában nem találták meg azt a formát, melyben mindnyájan megnyugodhattak volna.

A bujdosók minden csalódás mellett is reménykedtek a porta támogatásában. A májusban tartott tordai gyűlésökből Nemessányi Bálintot küldötték be a segély kieszközlése végett. De Nemessányi csak Bukarestig ment, mert a vajda Gligorásko azzal biztatta, hogy ő hamarabb szerez kedvező választ, a mit pedig ő sem tudott kieszközölni.

A porta előtt fontosabb dolog állott a bujdosók ügyénél. Nagy készüléket tett Lengyelország ellen való háborúra. Hogy ez alkalommal Erdélytől is élést kérnek, Gyulai Tamás kapitihá előre megírta Apafinak. A nyár közepén megjött a szultán és fővezér parancsolatja is Apafihoz. A császár tudatja, hogy személye szerint megyen Lengyelország ellen háborúba. Mikor elődjei arra felé hadakoztak, a régebbi erdélyi fejedelmek hét s nyolczszáz szekeret három-három bokor ökörrel, árpával és liszttel megterhelve küldöttek elődjei táborába; Apafi is küldjön mentől hamarabb hatszáz szekeret hat-hat ökörrel, liszttel és árpával megterhelve táborába; a szekerek pedig a háború végéig a táborban maradnak s mire kivántatni fog, arra fognak használtatni. A szultán azzal végezte ugyan levelét, hogy ezen dologért ő is külön-különbféle kegyelmességével kívánja éltetni Apafit; de a szultán levelével egy időtájt — július 14-ikén — érkezett meg Radnótra a Gyulai Tamás kapitihá fia apjától hozott ezen nyugtalanító zenettel: Gligorásko vajda a portán elvádolta a fejedelmet és az országot, hogy titkos szövetségben vannak a lengyelekkel és az ausztriai házzal. Gligorásko ezzel elérte azt, hogy az Erdélyre vigyázásért otthon hagyják. Az erdélyi fejedelemséget is magának kéri. Egy aga jó Erdélybe az élés sürgetésének ürügye alatt; de valódi célja küldetésének, hogy járja be a szász városokat, kutassa ki, hogy van-e az országban rebellióra hajlandóság, valamint azt is, hogy elfogadnák-e fejedelemnek Gligoráskot. Július 25-dikén maga Gyulai írt Apafinak. Levele szerint az élés kérés is csak próba. Látni akarják, hogy engedelmeskedni fog-e a fejedelem a szultán parancsának. Nyissa ki szemeit a fejedelem és csinálja meg jóakaróit, mert nagy rossz vagyron feltéve felőlünk; ha Isten a török dolgát Kamenicz alatt boldogítja, Erdélyt készül megrontani.

Az Erdélybe küldött aga is kellemetlenkedett. Egyszer azt mondta, hogy ő az élés nélkül el nem megyen, máskor meg azt, hogy ő nem várja az élést, mert a fejedelem csak szélyel jár, nincsen gondja az élésre. A fővezér környezetében pedig a fejedelem rossz akarói azt hirdették, hogy 600 szekér élés olyan csekélység, a mit egyetlen erdélyi úr is ki tudna állítani; de a fejedelem csak azt lesi, hogy a lengyelek megverjék

a törököket s akkor mindjárt a lengyelek mellé pártol. Mikor azonban Ba'ó László szeptemberben az 500 szekér éléssel — mert százat időközben elengedtek — és a szokott ajándékokkal a török táborba megérkezett, szives fogadtatásra talált s a gyanúsítók és vádaskodók elhallgattak.

A mint a lengyel-török háború kezdetét vette, az Erdélyben tartózkodó bujdosók is eljöttek látták az időt a németek megtámadására. A porta segélyére nem számíthattak, de számítottak erdélyi támogatásra, különösen számítottak Telekire, a kitől erre ígéretet is vettek. Augusztus végén kimentek tehát Magyarországra, a hol szép számú katonaság sereglett köréjük; a hajdúk is mellettük fogtak fegyvert, Huszain agával váradi törökök is csatlakoztak hozzájuk. Enyiczkénél szép csatát nyertek a németeken. Teleki Mihály megnyervén Apafi beleegyezését, szeptember elején Kővárba sietett s kővárvidéki és máramarosi csapatokat vonván maga mellé s az ott tartózkodó bujdosókat is maga mellé vévén, szeptember közepén megindult Szatmár felé, fellépéséről a szomszédos vármegyéket szeptember 18-dikán kelt leveleiben értesítvén. De hadjárata váratlanul pár nap alatt bevégződött a batizvasvári vereséggel.

Nagy merészség volt Teleki részéről ez az egész vállalkozás. Hogy a porta híre, engedelme nélkül a bujdosók mellett részt vegyen a háborúban, előzetesen legjobb barátai sem javallották. A Radnótra összegyűlt tanácsurak az elindulását tudató levelét megdöbbenéssel olvasták. Kiállították ugyan az általa kért biztosító levelet arról, hogy a háborúban részvételért itthon sem neki, sem családjának, sem személyökben, sem vagyónukban nem lesz bántódásuk, de az erről szóló írást aláíratlanul küldték el. Megveretése fokozta az aggodalmat. Attól kellett félniök, hogy a porta Teleki hadjáratát az országnak fogja tulajdonítani s az országot fogja e miatt lakoltatni. Ezt az aggodalmat Teleki ellenségei az ő megbuktatására igyekeztek felhasználni. A közvéleményt időközben befolyásolták ellene s mikor október 12-ikén megnyílt az országgyűlés Fehérvárott, megnótáztatását követelték. Titokban Bethlen János is tüzelte Teleki ellen a rendeket; de a tanácsurak között volt Telekinek néhány jó barátja, a kik a fejedelem és fejedelemasszony által is támogatva, megvédelmezték Telekit. Ellenségei a portáról érkezett levelekben kerestek ellene nótára szolgáltató okot, de miután ilyet nem találtak, azon reményben mentek haza, hogy majd jó a portáról olyan levél, a mit felhasználhatnak ellene. De lesbe állások is hiában való volt. A bécsi udvar bevádolta ugyan Telekit a bujdosók mellett fellépéseért, a fővezér kérdezte is Baló Lászlótól, a török táborban levő követtől, hogy minő csatája volt Szatmár közelében a kővári kapitánynak, de megelégedett ennek kitérő feleletével s ha volt is értesülése Teleki hadjáratáról, nem tudakozta tovább ezt a dolgot.

Ki kell javítanunk érdemes történetíróknak Pauler Gyulának azt az állítását, hogy a batizvasvári csatavesztés után Apafi végkép elveszté kedvét

segíteni a magyarokat.¹ Ellenkezőleg Apafi csak arról akart bizonyos lenni, hogy a portán nem neheztelnek a Teleki támadásáért; a mint ez kitűnt, már október 1-sején tudatta a kővárvidékiekkel Teleki küszöbön álló újabb elmenetelét; október 5-dikén pedig sajátkezű levelében figyelmeztette Petrőczit, hogy tartsák együtt a katonaságot, mert küldi Telekit segélyökre Ugyanezen napon kelt Székely László levele szerint Apafi azt mondotta, hogy soha az a kegyelmes ura nem lesz Telekinek, a ki eddig volt, ha el nem megyen s később Lázár Imrét küldötte hozzá, hogy tudja meg az elindulás késedelmének okát. Teleki készült is megismételni a hadjáratot, ígérte ezt Apafinak is, a bujdosóknak is, kik csaknem naponként sürgették az ő megindulását; de az októberi országgyűlés lefolyása, ellenségeinek az országgyűlésen ellene intézett támadása gondolkozóba ejthette; a tanácsurak részéről biztosításra, hogy a további háborúban részvételért itthon bántódástól nem kell félnie, még csak nem is gondolhatott; addig haladott megindulása, hogy bekövetkezett a magyar hadak nagy veresége Győr-kénél, a mi a bujdosók eddigi győzelmeinek gyümölcsét megsemmisítette és Teleki itthon maradását vonta maga után.

A győrkei csata után a bujdosók ideiglenesen Petrőczy Istvánt választották vezéröknek, de most is Telekiben reménykedtek, kinek azt írja Szepesi november 5-dikén: „A Kegyelmedben való csalatkozás miatt vesztünk el hazástól“; kéri őt, gondolkozzék lelkesen, hogy ne fogyatkozzanak meg benne. De ismét a portára is vetették szemöket. Szepesi Pált küldték oda, a ki Erdélyen át Brankovics György tolmács kíséretében indult el.

Szepesi azzal ment be a portára, hogy ha a szultán hajlandó lesz fogadni, mindjárt solennis követséget küldenek be. „Már attól sem várván, követek követre csak mennek“ — írja Bánffy Dénes Telekinek azon alkalomból, mikor Petrőczy István, Farkas László és Fábíán, Szobonya hajdúk kíséretében mintegy ötvenen megindultak a portára. 1672 december második felében értek Gyulafehérvárra, a hol Petrőczit, illetlen és helytelen magaviselete által felharagítva, Apafi elzáratta.

A német generálisok gráciával kecsegtették azokat, a kik a császár hűségére visszatérnek, nagy jutalmat ígértek azoknak, a kik a meghódolni nem akaró főbbeket élve vagy halva kézbe adják. Minthogy a katonák különben is rendes kvártély és rendes ellátás nélkül, fizetés nélkül voltak, inkább csak fosztogatásból és rablásból éltek, hánytorgatták is a vezetők előtt, hogy őket török segítséggel s erdélyi hadakkal bízatták, a miből semmi sem telt, csak meg kellene ragadozni őket s gráciát nyerni velek; a fizetést is nagyon emlegették; ha tudnak fizetni, fizessenek, ha nem fizetnek, ők oly helyre mennek, a hol fizetnek nekik: attól lehetett tar-

¹ Pauler Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben. *Századok*, 1869. 88. 1.

tani, hogy szézüllik az egész sereg, a mit nem akart Apafi sem; Ispán Ferencz sürgetésére, hogy gondoskodjanak a hadról, ne engedjék szétszolni, történt némi gondoskodás róluk.

Kisebb összeütközések a németekkel ez időben is fordultak elő. Dorognál a magyarok nyertek, de annál komolyabb volt veszteségök Nyír-Béltelnél. Cob generális Nagybányát igyekezett katonasággal megrakni, a mit Apafi azzal viszonzott, hogy a németek bebocsátása esetében az élelmi szereknek Bányára bevitelét eltiltotta.

Baló László 1673 februárius 1-sején érkezett Fogarasba a portáról. A fővezértől szigorú izenetet hozott Apafinak: a magyarok dolgába magát tovább ne elegyítse, a békességet ne bontogassa. Szepesitől pedig a kihallgatáson azt kérdezte: hol voltak akkor, a mikor maga járt utánnok? elútasító választ adott.

Pedig a felkelők helyzete válságos volt. A váradi pasa nem akarta engedni, hogy az ő területén maradjanak; Erdélyre igazította őket, mint Bánffy írja Telekinek, azért, hogy ezzel is galibát szerezzen Erdélynek a portán. „Rettenetes baj ez, mert ide bebocsátani őket sem a porta parancsolatjára, sem az országra nézve nem bátorságos. Ellenséget a hazára vonni nem tanácsos; ellenben sehol refugiumok nem lévén, ezek penitus elromolnak s így vész el a magyar nemzet s abban az Isten dicsősége.“ Apafi eleinte a bujdosók követeit, Farkas Lászlót és Kubinyi Lászlót sem akarta fogadni, a kik Petrőczy szabadon bocsátását és kvártélyt kérni jöttek, később azonban mind Petrőczy elbocsátását megígérte, mind a hadaknak pénzt adott és kvártélyról gondoskodott. Mikor pedig e miatt a németek Erdély határát sem kímélték, Pért és Érszentmihályt felverték, a prédikátort is rabul vitték, Apafi áprilisben Székely Lászlót küldte a portára a határsértés miatt a németekre panaszt tenni. Megérkezése után pár nappal értek oda Szepesiék is abban a reménységben, hogy Székely László számukra is viszen pénzt, melylyel a fővezérnél és környezeténél jó fogadtatást biztosítsanak magoknak. Nagy volt meglepetésök és panaszuk, a mikor megtudták, hogy Székely Lászlónál erre a célra semmi sincsen; ők vagy valahonnét szerit tették volna, vagy be sem mentek volna, ha a fejedelem nem biztatta volna. Székely László útastása ellenére vett fel kölcsön ezer tallért számukra, hogy megnyugtassa őket, „Ha mind így csalódnak bennünk, bizony oda hagynak bennünket“ — írja Székely László Telekinek.

A fővezér, hogy a német residens előtt ne legyen feltűnő, Drinápoly mellett egy faluban, Arnotkőiben szállásoltatta el a bujdosók követeit, titokban fogadta őket, de várakozásra intette, mert figyelmét most a lengyelországi háború foglalta le. Megismételte ez intést Brankovics György által és Turzai által küldött izeneteiben is.

Apafi az 1673 év folytán ismételve figyelmeztette Telekit, hogy legyen készen, mert ha a portáról kedvező válasz jó, őtet küldi ki a felkelőkhöz. Ezek már májusban izenték Szobonya Istvántól Apafinak, hogy ha fejet

nekik nem küld, eloszolnak. Teleki kimenetelét sürgették maklári, diószegi és debreczeni összejöveteleikből szeptemberben, a krasznai gyűlésökből októberben, Biharban tartott gyűlésökben pedig ideiglenesen, míg Teleki hozzájuk mehetne, Wesselényi Pált választották vezéröknek.

Jóllehet a bujdosók 1673 első felében hűségökről reverzályissal biztosították Apafit, mind a mellett ő pénzküldésnél és szállásadásnál többet érdekökből a porta határozott tilalma ellenére nem tehetett. E tartózkodása mellett is voltak aggodalmai. A bujdosók kívánságára a tavaszon Petrőczit a fogságból elbocsátotta; de a mikor ez kiszökött Biharmegyébe, visszahozatta és ismét elzáratta. E miatt a váradi pasa írt reá kemény levelet: hogy mert hatalmas császár földére küldeni s onnan Petrőczit fogságba hurczoltatni? Majd Kabós Gábor kapitihától jött izenet: fel van téve a töröknél, hogy ha a lengyellel elvégezi dolgát, elszakaszsa Erdélytől a vármegyéket. Mikor 1673 októberben a moldovai vajda elpártolt a törököktől s Apafit példája követésére hívta fel s mikor a lengyelek nagy hőse, Szobieszki János, hasonló ajánlással fordult Apafihoz: ismét feléledt a porta gyanuja Apafi hűsége iránt; nyíltan kárhóztatta a fejedelmet, hogy a Moldovából és Havasalföldéről az új vajdák elől menekülő bojárokat országába befogadta, reáijesztés által akarta Apafit engedelmességben tartani; ebből a czélből vitette 1674 elején Zólyomit a táborba, a hol úgy mutogatta, mint rendelkezésre álló fejedelem-jelöltet. A trónját féltő fejedelem nemcsak hogy nem mert a porta ellen a bujdosók segélyére komolyabb lépéseket tenni, hanem 1674 elején közölök azoknak, a kik Máramarosban tartózkodnak, Teleki által azt is megtiltotta, hogy országából ki- s bejárjanak és megrendelte, hogy ha kimennek, ne is jöjjenek többet vissza.

A magukra maradt bujdosók februárius 26-dikán Nánás mellett ütköztek meg a németekkel, de a csatát elveszítették. „Nagy romlás volt ez — írja Bánffy Telekinek — két egész mélyföldig mind van az test; de aligha az új király¹ és senatorok a harczon löttek volna.“

A nánási vereség ismét Erdélyre és Telekire tereli a bujdosók figyelmét. Márczius 8-dikán szalontai gyűlésükből, április 28-dikán Poroszlórról írt levelökben és követek által kértek főelöljárót, pénz- és emberbeli segítséget. Miután pedig ezek megadását a porta határozott tilalma lehetetlenné tette, augusztus 23-dikán Csatáron az eddigi ideiglenes vezért, Wesselényi Pált véglegesen vezéröknek választották meg. Wesselényinek végleges vezérsege sem volt szerencsésebb az ideiglenesnél, mert szeptember 26-dikán Böszörmény mellett a csatát teljesen elvesztette, daczára annak, hogy váradi törökök is nagy számmal voltak táborában. A böszörményi csata elvesztése is azt mutatta, hogy a bujdosók csak maguk erejére támaszkodva, a bécsi udvarral szemben czéljokat el nem érhetik.

¹ Értsd Wesselényi Pált, az ideiglenesen megválasztott fővezért.

Tisztában voltak ezzel azok is, a kik a Wesselényi-féle összeesküvésben annak kezdetén részt vettek. Mindjárt az összeesküvés kezdetén számítottak török segítségre; számítottak Erdélyre is. De a porta nemcsak hogy nem akarta a némettel kötött békét megszegni, hanem Apafinak is határozottan ismételve megtiltotta a magyarországi mozgalmakban való részvételt. Számítottak az összeesküvés főbbjei közül többen Franciaországra is. XIV. Lajosnak azonban több éven át nem állott érdekében a magyar elégtelenség támogatása. Minden gondját a spanyol örökség megszerzése vette igénybe; erre nézve tárgyalásokat folytatott Leopold császárral, a kivel sikerült is 1668-ban magára nézve olyan előnyös megállapodásra jutni, hogy ez páratlanul áll az államok történetében. Azóta azonban a helyzet megváltozott. XIV. Lajos ambíciója, Európa feletti uralkodásra törekvése nyilvánvalóvá lett, felriasztotta és védekezésre kényszerítette a többi államokat. Az 1672-ben kezdett háborúja XIV. Lajosnak Hollandia ellen a fenyegetett államok koalícióját vonta maga után Franciaország ellen. E koalícióból becülettel Leopold sem vonhatta ki magát és Franciaország ellen tekintélyes sereg élén legügyesebb hadvezérét, az olasz Montecuculit küldötte. E lépése a császárnak döntő volt XIV. Lajos további politikájára. Meg akarta osztani a császár erejét, lehetlenné akarta neki tenni, hogy a nyugati harctéren nagyobb erővel léphessen fel; a császárnak saját országában akart dolgot adni: elhatározta, hogy a magyarországi felkelést kiaknázza a császár ellen. Megkönnyítette ez elhatározás valószínűségét az, hogy az új lengyel király, Szobieszki János ezen időben s ezután is néhány évig XIV. Lajos befolyása alatt állott. Így jelent meg 1674 őszén a lengyelországi francia követségnél alkalmazott ezredes, Beaumont Miklós, magának a lengyel királynak Telekihez címzett ajánló levelével Erdélyben.

Beaumont megbízatása volt tájékozást szerezni a magyarországi viszonyokról, nevezetesen a következő kérdésekre nézve kellett tájékozódnia: 1. Milyen karban van a magyar elégtelenség ügye? hol vannak menedékhelyeik? — 2. Milyen haddal és milyen erővel rendelkeznek? milyen támaszuk van idegenből? — 3. Mekkora része van az országnak hatalmokban? vannak-e erősségeik és azokban őrségek? — 4. Hol van a háború színtere? — 5. Hol tartják gyűléseiket? hol van tanácsuknak székhelye? — 6. Kik főbb emberei a háborúban és a tanácsban? — 7. Van-e ezeknek felhatalmazásuk tárgyalni és határozni pártjokból a többieknek részvétele nélkül és lehet-e velük némi bizonyossággal szerződésre lépni? — 8. Minő összeköttetésök lehet a törökkel? minő lekötöttséggel és minő feltételek mellett? — 9. Jelenleg mekkora erő áll velük szemben Magyarországon és mely várak vannak a császár kezében? — 10. Vannak-e oly elégtelenség is, a kik még nem nyilatkoztak? ezek neve, társadalmi állása, érdekeik? Vajjon a pártjoknak nyújtott segély és protekció nyilat-

kozatra birná-e ezeket és az ország többi részét egy új uralkodó javára? — 11. Vannak-e az elégtelenek között katolikusok és egyházi személyek? nem lehetne-e néhány püspököt pártjukba belépésre birni? — 12. Vannak-e olyanok a császár pártján, a kiket el lehetne onnan vonni? ezeknek neve, valamint mindazoké, a kik némi tekintélyt és előnyt tudnának nyújtani a pártnak, mely a végre jött létre, hogy kivonja az országot az elnyomás alól és visszaállítsa az előbbi szabadságot?

Beaumont a fenti utasítással ellátva, Szobieszki János király ajánló levelével Telekit kereste fel; a felvetett kérdésekre tőle kapott tájékoztató feleletet. Teleki Beaumonttal találkozását 1674 október 18-ikán kelt latin nyelvű levelében írta meg a bujdosóknak, e levélnek egy példányát a főbb bujdosók neveivel átadta Beaumontnak is, a ki mind a kettőt magával vitte Lengyelországba, itteni megjelenésével azon reményt keltve fel a bujdosókban, hogy a német elleni ezutáni küzdelmeikben francia támogatásra is számíthatnak. Beaumont elutazása után kevéssel egy másik nagyfontosságú esemény is történt, a miben a bujdosók az általok képviselt ügy sikerére nézve kedvező fordulatot láttak. E váratlan esemény Bánffy Dénes bukása volt.

Bánffy Dénesnek, Apafi uralkodása idejében, a felmerült országos kérdésekben elfoglalt álláspontját és gondolkodását Teleki Mihálynak írt és napjainkban is meglevő leveleiből ismerhetjük meg. Mint kedves sógorának, rokonának írja e leveleket, melyekben legtöbbször őszintén közli gondolatait. Lelkéből gyűlöli a törököket, a kikkel neki volt legtöbb vesződése, mint a váradi pasasághoz legközelebb eső várak (Kolozsvár, Sebesvár, Somlyó, Cseh) főkapitányának. Hogy hazáját, nemzetét, vallását őszintén szereti, hogy ezek romlása keserűséggel tölti el, több levelében írja. Kárhuztatja a bécsi udvar politikáját a magyarokkal szemben, a vallás miatt elkövetett üldözéseket, protestáns papok bebörtönözését, vagy lakóhelyeikről elűzését; de a némettel a végleges szakítást nem tanácsolja, mert a bekövetkező török veszedelemmel szemben a keresztyén államoktól vár védelmet. E felfogása szabja meg magatartását a bujdosókkal szemben is. Főbb embereikkel érintkezik, házában szívesen látja, sőt hívja is őket magához, de reményeiket nem osztja, terveiket, vállalkozásaikat hibáztatja, a német ellen való fegyveres támadást, hadfolytatást időelőttinek, czéltalannak, ok nélküli kockázatnak tartja; Erdély által megsegítésöknek ellene van, Telekit is arra inti leveleiben, ne kockáztassa Erdélyben elfoglalt szép állását, családját, vagyont a bujdosók mellett a háborúban részvétel által. Izzó gyűlölettel van a bujdosók főbbjei közül Szepesi Pál és Keczer Menyhért iránt, kiktől leveleiben kiméletlenül nyilatkozik. Több helyen latornak nevezi Szepesit, elfajult latornak, hamislelkűnek, rossz tót embernek Keczert. De nem kiméli a többit sem. Főleg egy-egy vereség után ad szabad kifolyást gyűlöletének. A nyírbélteki vereség után az abban résztvevő főbb buj-

dosók Bánffy szemében „átkozott és lator, Istent s az jó tanácsot megvető gonosz emberek lőnek, nem méltók, hogy élni engedje őket az magyarság.” A böszörményi csatavesztés után az itt vereséget szenvedett Wesselényi Pál Bánffy szemében „tacsó” lesz, eb-kölyök, később pedig „átkozott, vérre kapott rossz czenk, gyilkos eb.”

Az emberekkel való bánásban ellentét volt Bánffy és Teleki közt. Az eddig közreadott kötetekben nem egy helyet találunk arra nézve, hogy Teleki azokkal is jót tett, azoknak is szolgált, kikről tudta, hogy ellenségei. Bánffynak gőgje, erőszakos természete, mindenkin uralkodni vágyó hajlama, a hajlandóság mások lekicsinylésére, számba nem vételére, lehetlenné tette az ő részéről a Telekiéhez hasonló bánásmódot. Mintha csak gyönyörűségét találta volna abban, hogy ellenségei számát szaporítsa. Teleki nem egyszer igyekezett Bánffy eljárását mentetgetni, mint ezt Naláczy 1673 márczius 28-dikán kelt levelében mintegy szemrehányólag írja Telekinnek. Igyekezett a bujdosók főbjeit is Bánffyval kibékíteni, mint ezt 1672 június 11-dikén és 12-dikén Ispán Ferencznek írt leveleiben olvassuk. Igyekezett halálos ellenségét, Béli Pált is kibékíteni Bánffyval 1671 augusztusban; sikerült is — legalább Teleki úgy hitte — kibékíteni őket, de a mint a következőkből tudjuk, ez a béke nem volt tartós.¹

Hogy Bánffynak sok ellensége volt, a kik megbuktatására törtek; hogy a fejedelemben sem bízhatik, maga írja több levelében. Ellenségei csak a kedvező alkalmat lesték az ellene fellépésre. Ez az alkalom 1674 utolsó hónapjaiban kínálkozott, a mikor a váradi pasa katonákat küldött a szomszéd erdélyi vármegyékre dézmálni, a mit Apafi is augusztus 28-dikán a tordai rendekhez írt levelében szokatlannak s meg nem engedhetőnek jelentett ki. Bánffy sürgősen írt Apafinak, kérte, hivassa az urakat, mert ez nem gyerekjáték, adják tetszéseket, hogy kell-e oltalmazni a vármegyéket, vagy pedig meg kell engedni a dézmálást; ő a fejedelem parancsolatjától vár. Ha oltalmazni kell, kérte a fejedelmet, rendelje ki a marosszéki, torda-

¹ Akkor volt ez, a mikor Wesselényi Pál kívánságára Telekinnek Bánffyval együtt kellett menni Bélihez a Wesselényi Pál és Béli leánya Zsuzsánna kézfogójára. Bánffy a kibékülés megtörténte előtt Béli házában meg nem jelenhetett. Telekitől három levél maradt fenn, a miket a kibékítés céljából írt Bélinek. Deák Farkas *Uzoni Béli Pál* című műve 70—73 lapjain közöl a három levél közül kettőt; de ő megfoghatatlan tévedésből azt írja, hogy Béli írta a leveleket Telekinnek és így a valóval ellenkező következtetést hoz ki belőlük. A harmadik — D. F. által nem közölt — levélnek idevonatkozó része így hangzik: „Áldassék Istennek nagy neve, hogy Isten Kegyelmed szívét az atyafiságos szeretetre indította. Isten tegye állandóvá Kegyelmetek között; verje meg Isten, az ki Kegyelmetek köziben egyenetlenségre való szót szólott, szól ezután is.

Én, Uram, az úrral Bánfi urammal jó ideje nem beszéltem; most ő kegyelme Bonczidán is van; Isten onnét meghozván, beszélek ő kegyelmével bővebben is; de én abban bizonyos vagyok, hogy az ő kegyelme részéről az atyafiság megmutatá-

vármegyei és aranyosszéki hadakat is. Így írt augusztus 27-ikén Telekinek is. De be sem várva az Apafi rendelkezését, a kolozsvári és somlyai hadakat kirendelte. Mikor a törökök Somlyó közelébe értek, itt Bánffy hadaival találkoztak, mire visszavonultak. Erre következett az, hogy a váradi pasa Bánffyval októberben egy contractusban kiegyezett. Úgy a hadak kirendelésében, mint a contractus kötésében Bánffy felhatalmazás nélkül járt el, átlépte hatáskörét és oly jogokat gyakorolt, a mik meg nem illeték. Ezt a lépését használta fel leginkább megbuktatására a titokban ellene alakult liga, mely azalatt jött létre, míg ő a váradi törökkel vesződött. Előbb meglepetéssel elfogni akarták s csak azután lépni fel nyíltan vádjaikkal ellene; de miután ez nem sikerült s az alatta álló tekintélyes fegyveres erőttől félniök lehetett, november 20-dikán levelet írtak neki Apafival, Bornemisza Annával és Teleki Mihálylyal. Mind a hárman levelökben arra intik, hogy ne gondoljan fegyveres ellenállásra. Apafi azt írta levelében, hogy békés úton akarja a dolgot eligazítani; Bornemisza Anna a rendek előtt sikeres közbenjárással kecsgetti, Teleki Mihály pedig azzal biztatja, hogy a fejedelem Bánffy jóakaróival jókarba állítják a dolgot. De ugyanezen napon írt levelében Teleki a liga főbjeit gyors cselekvésre ösztönzi, Apafi M. és Bornemisza Anna pedig reversalist állítanak ki, hogy a Bánffy kedvéért a rendek mellől el nem állanak. Miután Bánffyt saját katonái elfogták s a liga hatalmába adták, az országgyűlés elé került ügye. Itt ártatlanságát senki nem vitatta, védelmére senki fel nem szólalt, bűnösségét egyhangúlag vallották, csak a büntetés mértékére volt véleménykülönbség. A többség halálos büntetés mellett nyilatkozott, mit aztán siettek is végrehajtani.

Bánffy Dénes volt Erdélyben annak a politikának legexponáltabb képviselője, hogy a bécsi udvarral a jó viszonyt nem kell teljesen megszakítani. Halálával ez a politika is elbukott s felülkerekedtek azok, a kiknek meggyőződése az volt, hogy a bujdosók ügyét a Béccsel való teljes szakítás árán is fel kell karolni s erre a célra külföldi segílyt is igénybe

sában nem leszen fogyatkozás. Hiszem Istenit, meglátván az lator emberek Kegyelmetek régi confidentiáját, hogy megújult, óvástabb beszélnek. Mint azelőtt is sokszor megmondottam Kegyelmednek, meg is írtam, ha mi controversiák lehetnek is Kegyelmetek között, az atyafiságnak szereteti kit eloltson, kit pedig atyafiságosan is eligazíthat Kegyelmetek; így Kegyelmetek között az jó atyafiság meglévén, reménlem, az közjó is jobban megyen elő, kiért Isten megáldja Kegyelmeteket.

Bánfi urammal szemben lévén, Kegyelmedet újabban tudósítom.

Hogy pedig az én interpositiom, sok szép szóm foganatos volt Kegyelmed előtt, abbeli jóakaraját is Kegyelmednek meg szolgálom; kötelezett is ugyan Kegyelmed azzal maga szolgálatajára.

Pótlólag Teleki M. kezével: Azt a szót, kit Bánfi uram szavával mondott Jenei uram, én bizony soha ő kegyelmétől nem hallottam; de ugyan tudja Kegyelmed: hivatlan vendégnek. Ha Kegyelmed hivatná Bánfi uramat, holott az más részről hitták, atyafiságos dolog volna.

kell venni; a kik tehát nem haboztak az ügy érdekében a XIV. Lajos támogatását is elfogadni. Ez által a bujdosók ügye és Magyarország története egy új forduló ponthoz jutott.

Végül a kötet három utolsó leveléről külön kell megemlékeznünk. Ezek közül a két elsőt Kollátovit György írta Telekinek, a kit mint meghitt emberét Teleki Bánffy Dénes özvegyéhez Bethlenbe küldött. Kollátovit második levele szerint Bánffyné kemény szókkal emlékezett meg Telekiről, a kit látni sem akar többé az életben, mert mindennek, a mi a szegény urával történt, Teleki volt a fő oka s Bánffy sentenciáját is ő kérte ki. De Bánffyné a koppándi eset óta ellenségei hatalmában volt, a kik szigoruan őrizték; a történekről csak azt tudta, a mit őrzői vele közölni jónak láttak; Kollátovit első levele szerint ő sem találkozhatott vele négy szem közt, hanem csak Béldi embere Nagy Imre jelenlétében, hogy ez is hallja, mit beszélnek. A Béldi emberei itt és már ekkor kezdték el Teleki befeketítését. Teleki Bánffyné testvérenek Bornemisza Annának küldte el Kollátovit levelét, a ki azon megjegyzéssel küldte vissza, hogy Bánffyné kifakadását Teleki ellen nem kell nézni, mivel a megkényszeredett ember olyan. A gonosz emberek összehordják az embert, de meg nem békéltetik.

(Kolozsvár.)

Dr. Gergely Sámuel.

Dr. Császár Elemér: Ányos Pál. Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1912. évf. 1—3 füz. 255 lap.

Ányos Pál egyénisége, költészete egy vagy más szempontból állandóan foglalkoztatta a magyar irodalomtörténet kutatóit. A fölvetődött kérdések között nem egynek valóságos külön kis irodalma van. S csak természetes, hogy éppen e felmerült kérdések néha izgatóan érdekes voltánál fogva is többen próbálkoztak meg nemcsak a részletek tisztába hozatalával, hanem Ányos egész pályájának, életrajzának megírásával is. E kísérletek száma nem kevesebb kilencznél. Valamennyinek van egy közös alapvető fogyatkozása: képet akartak nyújtani a költőről, mielőtt még számba vették volna fenmaradt műveit, megállapították volna e művek hiteles és teljes szövegét (mert Bacsányi kiadása a cenzúra miatt nem teljes). Császár Elemér más úton jutott el az *életrajzig*. Előbb összegyűjtötte, közre bocsátotta Ányos Pál verseit (Régi Magyar Könyvtár 23 sz.) Ez alapvető, előkészítő és más részletmunkálatok után írja meg Ányos életrajzát.

Ebből következik, hogy az ő Ányos életrajza minden elődjeénél részletesebb is, egyenletesebb is. Megszakadás nélkül s folyamatos egymásutánban bontakozik ki előttünk Ányos pályája. Ősrégi, de kiemelkedőbb szerepet sohse teljesítő nemesi család ivadéka. A költő atyja az anyagilag teljesen elgyöngült család újraalapítója. A költő a szülői házban vallásosságot, a szülőföld szeretetét szítta magába s a történeti érzék helyett családi büszkeséget. Ezekkel a vonásokkal járja végig a Dunántul középiskoláit s e tanulmányok végén, 1772-ben belép a pálos-szerzetbe; Mária-Nosztrán, Pápán és Nagyszombatban fejezi be tanulmányait s kezdi el a verselést. Barcsay baráti biztatásai s a Budán töltött négy év hatása alatt fejlődik. Költői működésének elismeréséül a Hazafiúi Magyar Társaság titkárának választja. Kedélyére nyomasztólag hat, hogy egyelőre az irodalmi élettől távol, Felső-Elefántin kell élnie; ehhez járul még szerelmi küzödése is. Ányos a fájdalom költője, de nem pesszimista. Hazafias lírája is ezt bizonyítja. Mikor 1782-ben Fehérvárra kerül s ott egy énekeskönyv összeállításán buzgólkodik, már lelkében a vihar utáni nyugalom honolt. Ám a test hirtelen összeroppant (1784); de költői neve nem mult el vele. Barátai összegyűjtötték, Bacsányi ki is adta írásait. Többen utánozták vagy követték. Nemcsak a kortársak, Kölcsey is méltánylással szól Ányos költői erejéről.

Önként értődik, hogy fontosságuk szerint Császár a vitás kérdésekre is kitér. Ilyenek: a szerzetbe lépés indítékai s az ehhez kapcsolódó hagyományok bírálata, a költő szerelmi lírájának valódi vagy képzelt volta és pesszimizmusa. Az első kettőt külső bizonyíték híjában, nézetünk szerint Császár se tudja végleges megoldásra vinni. De magyarázata annyira józan, a belső körülményeknek oly pontos számbavételén alapúl, hogy teljesen meggyőző és elfogadható. Ellenben Ányosnak u. n. pesszimizmusa a költő műveinek részletes elemzése után teljesen tisztázottnak veendő. Ányos nem emelkedett (vagy süllyedt) a pesszimizmusig. Költészetében uralkodó szín ugyan a fájdalom, de nem tágul ki ember- és világgyűlöletté, mindenkor egyéni marad. E fájdalmas hang megcsendítésére nemcsak a költő egyénisége szolgál természetes indítékúl, hanem a kor egyetemes költészetében általában uralkodó szentimentalizmus is.

Mi a monografiának éppen azokat a részeit tartjuk a legsikerültebbeknek, melyekben Császár megállapítja azokat a hatásokat, a hatások mértékét, a melyeket a különböző irodalmak és irodalmi irányok gyakoroltak Ányos fejlődésére és költészetére. Mert Ányos nevelkedése rendjén a deákos, irodalmi érintkezései által a francziás irány íróival és közönségével jut közelebbi viszonyba. A német szentimentális termékeket éppen úgy ismeri, mint Gyöngyöcsit. S mégis ennyi hatás közepette is megmarad eredetinek, igazi egyéniségnek, a mi kétségtelen bizonyosága költői hivatottságának. Egyéni marad, de érintkezéseinek, tanulmányainak hatása ott van műveiben. Császár világosan meg jelöli ezeket a hatásokat s magyarázza, hogy miben egyezik Ányos a kor konvencionális költőivel és miben áll eredetisége. Ányos műveiben annyi őszinteség, költőiség s oly tiszta formaérzék van, mint kortársai közül egyiknél sem.

Oly műnél, mely mint egész, megállja a helyét, sőt mint a szóban forgó is kitűnő: egyes állítások vagy tételek kevésbbé szilárd voltára rámutatni — szörszálhasogatásnak tetszhetik. E sorok írója nem is szokta tenni. Most azonban kivételesen föl kell említenem, kogy a mit Császár Ányos történeti érzékének hiányáról mond, véleményem szerint nem kimerítő magyarázat. Először is kérdés, hogy vajjon csakugyan hiányzott-é Ányosban a történeti érzék? Hogy költeményeiben a mult egy—egy eseménye hangot kér ugyan, de e hangok a lelkesedés szólamai és nem az észnek hangjai: elegendő bizonyíték-e ez arra, hogy kimondjuk: Ányos nem ismerte a multat, csak néhány, a köztudatban is élő mozzanatát? Ányos lírikus volt, költészetének középpontja a maga egyénisége. Ha ily körülmények között a nemzet multja nem ihleti meg jobban, mint kortársait (de annyira igen! 28 l.) történeti érzék hiánya-e az, vagy pedig természetes jelenség? S ha el fogadnók is, hogy Ányosból csakugyan hiányzott a történeti érzék, magyarázható-é úgy, hogy ennek oka

abban rejlik, mert az Ányos családban sem volt meg a történelmi tradíció, mivel a család sorsa nem kapcsolódott a nemzet múltjának nagy fordulataihoz? Hisz ez esetben a jobbágy ivadéokban eo ipso hiányoznia kell a történelmi érzéknek. Pedig Virág Benedek csattanó példa az ellenkezőre! Ismétlem, mégha úgy látnók is a dolgot mint Császár, akkor is más okkal lehetne magyarázni. Vajjon nem ott akadnánk gyökerére, a hol a többi egykorú írónál is? Hogy t. i. a kor legtöbb magyar írójából hiányzott az *igazi* történelmi érzék. Avagy Bessenyei, Dugonics történelmi munkái az igazi történelmi érdeklődés szülöttjei? De hogy! Egyszerű magyarázatok, az idegen mintáknak magyar köntösbe öltöztetései s nem közvetlen történelmi érzékből fakadtak. E tekintetben tehát Ányos sem volna hátrább kortársainál, bár hozzá kell vennünk még azt is, hogy ő dunántuli köznemesi sarj, a kikenél a mult első sorban a család, a szülőföld, a Dunántul multja. Mert nemcsak az Ányosok, a Dunántul egészének multja is ritkábban kapcsolódott bele a nemzeti élet döntő harcaiba, mint pld. a Felvidék vagy Erdély nemeseinek, sőt jobbágyainak sorsa. A nemzeti ügyért a Dunántul — geográfiai és politikai viszonyainál fogva — rendszerint utolsónak húzta ki kardját. Éppen ezért tapasztalható, hogy előtte a haza fogalma a XVII és XVIII században, némileg még Kisfaludy Sándornál is szűkebb határú, mint a politikai magyar hazáé. Az Esztergárhoz közel eső Csesznek vára is inkább kastély számba megy. Erdélyben legalább a Hunyadiak laka, a vajdahunyadi vár, melynek szintén van közvetlen a vár mellett égbenyuló elkülönített tornya (Nyebójsza), szintén nem erődítvényként szerepelt, hanem mint Petőfi mondja *jó pihenő hely* gyanánt.¹

Szászváros

Dr. Kristóf György.

¹ A Dunántul megítélése teljesen az íróé.

Szerk.

BEKÜLDÖTT ÚJ KÖNYVEK.

Banner Benedek: Adatok a nyitrai megyei Ság község tótjainak tárgyi ethnographiájához. Békés, 1912. 8° 86 lap.

Barts Gyula: Marosvásárhelyi Borsos Tamás élete és történeti szereplése. Kolozsvár, 1912. 8° 66 lap, 2 lev.

Dr. Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén. Budapest, 1912. 8° 229 lap.

Méhely Kálmán: A magyar vasművek és gépgyárak országos egyesületének Évkönyve. Szerkesztette — — —. Budapest, 1913. 8° 263 lap, 1 tábla és négy ábra.

Puskás Endre: Ibsen Henrik. A trónkövetelő. Tört. dráma öt felv. Norvég eredetiből fordította — — —. Budapest, 1914. 8° 191 lap.

Roska Márton: Árpádkori temető Vajdahunyadon. Kolozsvár, 1913. 4° 165—225 l.

Szilády Áron: Péchi Simon psalteriuma. Budapest, 1913. 8° 289 lap, 1 lev.

Téglás Gábor: Gyárfás Győző emlékezete.

Tóth Mike S. J.: Szerzetes rendek és társulatok Magyarországon. Kalocsa, 1913. 8° 248 lap.

Dr. Varga Zsigmond: Írás és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez. Kolozsvár, 1913. 4° 197 lap.

Veress Endre: Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597—1607). A M. Tud. Akad. történelmi bizottsága megbízásából hazai és külföldi levéltárakban gyűjtötte és közrebocsátja — — —. II. kötet: 1602—1607. Budapest, 1913. 8° XXXII. 966 lap, 1 levél; 2 mell.